



Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий

Форс тилидан А. РАСУЛЕВ таржимаси
Масъул мухаррир А. ЎРИНБОЕВ

МУХАРРИРДАН

Кўлингиздаги «Бухоро тарихини Ўрта Осиёнинг ерли халклари томонидан қачонлардир ёзилиб, энди ўтмиш асрлар саҳифаларини ёритиш учун хизмат қилиб келаётган нодир ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийларидан биридир дейилса, хато қилинмаган бўлади. Дарҳақиқат, бундан 1000 йил муқаддам Ўрта Осиёнинг ўзида, ўз фарзанди кўли билан ёзилиб, тугал бир асар ҳолида бизнинг кунларгача етиб келган бошқа тарихий манба ҳозир бизга маълум эмас. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи»ни Ўрта Осиё халклари тарихнавислик фанидаги энг дастлабки асарлардан бири деб ҳисоблайдилар. Бу асар, асосан, Ўрта Осиёда араблар истилоси натижасида ислом динининг тарқатилиши (VIII аср) ва ундан бевосита олдинги даврлар ҳамда IX—XII асрлардаги Бухоро ва унга яқин шаҳар-кишлоқлар халқларининг иқтисодий, маданий, ижтимоий, сиёсий тарихига оид муҳим маълумотларни ўз ичига олган ва бу ҳол «Бухоро тарихи»нинг қимматли бош манба сифатида тарих фанида зўр шухрат топишига асос солган.

Асарнинг ҳозирги давргача етиб келиш тарихи бошқа кўл ёзма манбалардан кўра бошқачарок бўлиб, уни ўрганшидан аввал бу ҳақда қисқача маълумотга эга бўлиб олиш унда келтирилган маълумотлардан тўғри фойдаланиш учун албатта зарурийдир. «Бухоро тарихи»нинг бош сўзида айтилганидек, уни даставвал Бухоронинг Наршах кишлоғидан бўлган Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий 943—944 йилларда араб тилида ёзган. Ҳозирда Наршахийнинг номи Ўрта Осиёнинг VIII—XII асрлар тарихига оид деярли барча илмий тадқиқот ишларида тилга олинади-ю, аммо унинг ҳаётига оид бирор тўлиқ маълумот келтирилмайди. Бунга сабаб, унинг ўз асарида ҳам ва унга яқин даврларда яшаган бошқа муаллифлар асарларида ҳам шундай маълумотларнинг қилтирилмаганлигидир. Фақат Самъонийнинг «Қитоб ул-ансаб» асарида унинг тўла номи Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн

Шарик эканлиги ва у Бухоро ахлидан бўлиб, 286 (899) йили тугилган ва 348 (959— 960) йили вафот этганлиги эслатилади . «Бухоро тарихи»нинг эса араб тилидаги асл нусхаси бизгача етиб келган эмас, тўғрироғи, хали шу вақтгача унинг мавжудлиги хақида бирор маълумот йўқ.

Гап шундаки, асарнинг бизгача етиб келган нусхасининг бош сўзида айтилишича, 1128 йилн асли хозирги Кува шаҳаридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Кубовий Наршахийнинг китобини «кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўрғазмаганликлари» сабабли ўз дўстларининг илтимосига биноан арабчадан форс тилига таржима қилган.

У «араб тилидаги нусхада сўзланган кераксиз ва бунинг устига ўқиганда (киши) табиатида малоллик орттирадиган нарсалар»ни таржимага киритмай қискартириб юборган. Ундан ярим аср ўтгандан кейин асар яна қайтадан тахрирга учраган: 1178—1179 йиллар мобайнида Мухаммад ибн Зуфар ибн Умар форс тилидаги таржимани иккинчи марта қискартириб баён қилган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда, баъзан, мазкур 1178-1179 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар хақида ҳам, қиска-қиска маълумотлар учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Мухаммад ибн Зуфардан кейин ҳам бир ёки бир неча бизга номаълум кишилар асарни тахрир қилганлар. Улар ҳам асарни қискартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин кўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан аниқ англашилиб турибди. «Бухоро» тарихи» нинг биз танишишга муяссар бўла олганимиз барча кўлёзма нусхалари, улар орасидаги баъзи фарқлардан катъи назар, ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Наршахийниинг ҳамда унинг асарини бевосита қайта ишлаб арабчадан форс тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмад ва бу таржимани қискартириб баён этган Мухаммад ибн Зуфарларнинг асл нусхалари эса хозиргача ҳам манбашунослик фани учун номаълумлигича қолиб келмоқда. Лекин бизгача етиб келган асар нусхасининг мазмунига караганда, шуни айтиш мумкинки, таржимон Абу Наср Аҳмад ҳам, қискартирувчи муҳаррир Мухаммад Ибн Зуфар ҳам ўз ишларига оддий таржима ёки тахрир тарзида қараган эмаслар. Асарнинг кўп ерларида унинг муаллифи Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфарга ҳамда таржимон Абу Наср Аҳмадга илова қилиб сўзланган жумлалар шуни кўрсатадики, таржимон Абд Наср Аҳмад ҳам, қискартирувчи муҳаррир Мухаммад ибн Зуфар ҳам ўз ишларига мустақил бир тус берганлар. Таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасида мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтгани Абу-л-Хасан Абдурахмон (ибн) Мухаммад Нишопурийнинг «Ҳазоин ул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги хозирча маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги айрим сатрларнинг ўзи ҳам Абу-л-Хасан Абдурахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. «Ҳазоин ул-улум»дан маълумотлар келтирилиши хақиқатан ҳам Абу Наср Аҳмад ибн Мухаммад томонидан бажарилганлигига эса қискартирувчи муҳаррир Мухаммад ибн Зуфарнинг ўз номидан келтириб: «Аҳмад ибн Мухаммад ибн Наср... шундай дейди. Абулхасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум»да айтишича...» деган сўзлари шубҳасиз далилдир. Ана шу мазмундаги кўп жумлалар яна шуни кўрсатадики, Наршахийнинг асарига

кўшимчалар киритган киши асосан таржимон Абу Наср Аҳмад бўлиб, Муҳаммад ибн Зуфарнинг иши, катъий қилиб айта олмадик ҳам, форс тилидаги таржимани «қискартириб баён қилиш»дан иборат бўлган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги муҳаррирлар асар матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, лекин Наршахий номини мусанниф-муаллиф сифатида сақлаб қолганлар: масалан, асардаги: «Бу китобнинг мусаннифи айтади» деган сўзлар буни яққол исботлай олади. Лекин, шунга қарамай, асардаги бир қанча маълумотлар Наршахий ўз китобини ёзиб тугаллагандан (944) кейинги таржимонга яқин (1128) даврларга оид эканлигига қўра, биз бу маълумотлар муаллифи деб Абу Наср Аҳмадни ёки ундан кейин китобни қискартириб таҳрир қилган Муҳаммад ибн Зуфар ва бошқа ҳозирча номлари аниқланмаган шахсларни танишимиз лозимлигини тақозо этади. Наршахий аслида ўз асарига қандай ном берганлиги маълум эмас. Шу сабабли асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий-тарихий адабиётида ҳам «Тарихи Наршахий» («Наршахий тарихи»), «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи»). «Таҳқиқ ул-вилоят» («Вилоят ҳақиқатини аниқлаш»), «Аҳбори Бухоро» («Бухоро ҳақида хабарлар») каби ҳар хил номлар билан юритилиб келган. Бу номлардан кейинги учтаси асар мазмуни бўйича тўғри бўлиб, улардан энг аниги — «Тарихи Бухоро» ҳозирда тарихий адабиётда катъий ўрнашиб қолди. «Тарихи Наршахий» деб аталиши эса юқорида эслатиб ўтганимиздек, асарнинг бизгача етиб келган нусхаси Наршахийдан бошқа кишиларнинг ҳам қўшимча ва таҳрирлари, қискартиришларига учраганлиги туфайли тобора қамроқ ишлатилиб келмоқда. Шунга қарамай, ушбу нашрда ҳам асарнинг номи «Бухоро тарихи» деб қабул қилинди.

«Бухоро тарихи»ни бош манба сифатида ўрганиб, ундаги қимматли маълумотларни илмий тадқиқотларга жалб қилиш ишлари қўп вақтлардан бери давом этиб келмоқда. Бухоронинг VIII—XII асрлардаги тарихидан бахс этувчи ҳозирги замон йирик илмий тадқиқот ишларининг ҳаммасида ҳам «Бухоро тарихи»дан олинган маълумотларни учратамиз десак, муболага қилмаган бўламиз. Шу билан қарамай асарнинг бир ёки бир қанча қўлёзма нусхалари асосида тайёрланган матн ҳам бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода, 1939 йили Мударрис Ризавий томонидан Техронда нашр қилинган. Шунингдек, «Бухоро тарихини»нинг Н. Ликошин томонидан бажарилган изоҳли русча таржимаси 1897 йили Тошкентда ва Р. Фрайнинг изоҳлар илова этилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда босилиб чиқди.

«Бухоро тарихи»нинг кенг ўқувчилар оммаси диққатига тавсия этилаётган ушбу ўзбекча таржимаси А. Расулев томонидан бундан бир неча йил бурун Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида асарнинг Париж ва Бухоро нашрлари ҳамда мазкур институтнинг қўлёзмалар фондида сақланаётган 5388—11 рақамли 1235 (1819—1820) йили қўчирилган қўлёзма нусхаси асосида бажарилган эди. Сўнгра, ушбу сатрлар муаллифи томонидан таржимани таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаш асосида босма ва қўлёзма нусхалар сони яна қўпайтирилиб, таржима қайтадан қўриб чиқилди ва баъзи текстологик изоҳлар тузилди. Чунинки, бу ишга «Бухоро тарихи»нинг Техронда Мударрис Ризавий томонидан нашр қилинган форс тилидаги қиёсий нашри ва СССР Фанлар академияси Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган 1008 (1599—1600) йилда қўчирилган 675 рақамли ҳамда Тожикистон ССР Фанлар

академиясининг Шарк кўлёмалари фондидаги 1060 (1650) йилда кўчирилган 513/11 ракамли кўлёмза нусхалар жалб килинди. Бу кўлёмза ва босма нусхаларни бир-бирига таккослаш натижасида Техрон нашрини асос килиб олиш мувофик топилди. Чунки гарчи бу нусха ҳам айрим камчиликлардан холи бўлмаса-да, умуман олганда бошка кўлёмза ва босма нусхаларни назарда тутиб нашрга тайёрланганлиги билан эътиборга сазовордир. Бу босма нусханинг камчиликларини текшириб бориш учун эса асосан Париж босмаси, Бухоро босмаси, Ленинград кўлёмзаси ва Душанба (Тожикистон ССР) кўлёмзаси матнларидан фойдаланилди. Зарурат тугилган айрим холларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шаркшунослик институтининг XIX асрда кўчирилган 2212/1 ва 4355/111 ракамли кўлёмзалари ҳам жалб килинди.

Жугрофий ва шахсий номларга берилган кискача изоҳлар Д. Ю. Юсупова томонидан бажарилган.

Маълумки, «Бухоро тарихи»ни дастлаб ёзган Мухаммад ибн Жаъфар ҳам, сўнг асарни кискартириб ва кўшимчалар кўшиб арабчадан форс-тожик тилига таржима килган Ахмад ибн Мухаммад ва бу таржимани кискартириб баён килган Мухаммад ибн Зуфарлар ҳам X-XII асрлар шароитида, ўз даврларида мавжуд бўлган иктисодий, маънавий хаёт таъсирида иш олиб борганлар. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» X-XII асрлар ижтимоий мухити тақозосича ислом динига ҳамда ўша даврда хукмрон бўлган тузумга қарши ҳаракатлар (масалан, Муканна кўзголови) ни қоралаш позициясидан туриб ёзилган. Бирок шунга қарамай, асарда катта тарихий қимматга эга бўлган маълумотлар келтирилган ва уларни илмий объектив равишда таҳлил қилиш тарих фани учун фойдадан холи эмас. Бу ҳол «Бухоро тарихи» маълумотлари Ўрта Осиёнинг VII-XII асрлар тарихидан баҳс этувчи илмий-тарихий асарларнинг аксаридиш кўп вақтлардан бери фойдаланиб келинаётганлиги билан шак-шубҳасиз исботланган. Бу қимматли ва ноёб асарнинг ушбу ўзбекча нашри ҳам тарихчи-тадқиқотчилар, кенг ўқувчилар оммаси диққатига бош манба ҳамда X-XII асрлар тарихий адабиётидан намуна сифатида тақдим этилади.

БИСМИЛЛОХИР РОХМАНИР РОХИМ

Шукр ва мактовлар жаҳонни яратувчи, яширин (нарсалар)ни ҳам билувчи жониворларга ризқ берувчи ва еру осмонни тутиб турувчи улуг тангрига бўлсин! Унинг шаъни улгайсин! (Худонинг) марҳамати ва саломлари одамларнинг сараси, пайгамбарларнинг сўнггиси Мухаммад мустафога,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг хонадони, ёр-дўстлари ва тобеларига бўлсин! Уларнинг барчасидан оллоҳ рози бўлсин! Абу Наср Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Кубовий шундай дейди: «Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий Бухоро (шаҳари), унинг хусусият ва фазилатлари. шаҳарнинг ўзида ва кишлокларида мавжуд бўлган қулай шароитли ва фойда етказувчи нарсалар, шаҳарга алоқадор бўлган нарсалар ҳақида ҳамда пайгамбар,— аллоҳ унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг суҳбатдошлари, тобелари ва дин олимлари,— уларнинг барчасидан аллоҳ рози бўлсин,— томонидан Бухоронинг фазилати борасида айтилган ҳадислар ҳақида бир китоб ёзган ва уни марҳум Амири ҳамид Абу Мухаммад Нух ибн

Наср ибн Ахмад ибн Исмоил ас-Сомоний номига багишлагаи. Бу китоб араб тилида, гўзал иборалар билан уч юз ўттиз иккинчи йил ойларида (4 сентябрь 943—23 август 944) ёзилган эди. (Аммо) кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўргазмаганликлари сабабли, дўстларим мендан у китобни форс тилига таржима қилишни илтимос қилдилар. Мен илтимосни қабул қилдим ва беш юз йигирма иккинчи йилнинг жумод ал-аввал ойида (май, 1128) китобни форс тилига таржима қилдим. Бирок, араб тилидаги нусхада кераксиз ва бунинг устига ўқиганда (киши) табиатига малоллик орттирадиган нарсалар (хақида ҳам) сўзланган экан. У нарсаларнинг баёни (таржимага) киритилмади».

Беш юз етмиш тўртинчи йил ойларида (19 июнь 1178—7 июнь 1179) эса бандаларнинг камтарини Мухаммад ибн Зуфар ибн Умар бу таржиманн жахон садрларини садри, хожа имом, энг улуг, энг иззатли, дин ва шариатнинг далили, ислом дини ва мусулмонлар қиличи, бутун олам пешволари шамшири, шариат султони, халифалик таянчи, икки харам имоми, кун чиқиш ва ботиш муфтиси, икки томони обрўлик, мактовлар ва фахрлар эгаси Абдулазиз ибн ас-садр ал-имом ал-хамид Бурхонуддин Абдулазизиинг,— худо унинг ота-боболари рухларини пок этсин ва болаларига иззат ва баланд мартаба билан баракатли умр берсин,— олий мажлиси учун қискартириб баён қилди.

II. БУХОРОДА КОЗИЛИК ҚИЛГАН КИШИЛАР ХАҚИДА

Себавайх ибн Абдулазиз ал-Бухорий ан-Нахвий шулар жумласидандир. «Мен Абдуллох Муборақдан эшитдимки,—дейди Мухаммад ибн Аъян,—Себавайх Бухорода козилик қилганида (халқнинг) икки дирхамига ҳам адолатсизлик қилмади»; сўнг у яна: «Икки дирхам кўплик қилади, у тарикча ҳам жавр ўтказмади»,— дейди.

Яна Мухаллад ибн Умар ҳам йиллар давомида, токи шахид бўлгунига қадар козилик қилди. Абу Дайм Хозим Садусий (ҳам кози бўлди) ва унга халифадан козилик фармони келди. Ганжор деб машҳур бўлган раҳматли Исо ибн Мусо ат-Таймийга козиликни берган эдилар, у қабул қилмади. Султон унга агар козилик қилмасанг бирор кишини танлагин, биз ўшанга берайлик деган эди, буни ҳам қабул қилмади. Султон козиликка лойик кишилар номини унинг олдида бир-бир айтинлар деб буюрди; шундай қилдилар, аммо унинг олдида кимнинг номини атамасинлар, у «лойик эмас» дея берди ва, ниҳоят, Хасан ибн Усмон Хамадонийнинг номини тилга олганларида сукут қилди. Унинг сукути розилигидир дедилар-да, козиликни Хасан ибн Усмон Хамадонийга бердилар. Бунинг замонида Хуросон шаҳарларида илмда ва такводорликда унга тенглашадиган ҳеч бир кишини кўрсата олмаганлар.

Яна Омир ибн Умар ибн Имрон кози бўлди. Исхок ибн Иброҳим ибн ал-Хитий ҳам козилик қилди. Бу киши козиликдан бўшатилганидан кейин икки юз саккизинчи йили (16 май 823—3 май 824) Тусда вафот топди.

Яна Саъид ибн Халаф ал-Балхийни икки юз ўн учинчи йил жумод ал-аввал ойининг охирида (16 август 828) козиликка танинладилар. Бу киши козиликни шундай олиб бордики, худойи таолонинг яратган бандаларига адолат, инсоф ва шафқат қилиш борасида уни мисол қилиб кўрсатар эдилар. У яхши конун-қоидалар ўрнатди. Жумладан, токи қучлик киши заиф кишига зулм ўтказмасин учун бу тўғонларни қурдириб Бухоро сувини адолат ва инсоф юзасидан тақсим қилишни у киши асослаган.

Яна рахматли Абдулмажид ибн Иброхим ан-Наршахий (кози бўлди). Бу кишини хушхулк-такводор бандалар жумласидан хисоблар эдилар. Яна Султон Ахмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг даврида (рахматли) Ахмад ибн Иброхим ал-Баркадий козилик килди. У ҳам зоҳид ҳам факих эди. Яна (козилардан бири) Абу Зар Мухаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у рахматли Имом Шофеийнинг суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди; уни (барча) Бухоро олимлари орасида юкори кўяр эдилар. У кишини яширнн пора бериш ва бошка хар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирор нарса билан ҳам ўзини булгатмади, балки кундан-кунга ундан адолат ва инсоф равшанрок содир бўлди. У кексайган пайтида козиликдан бўшати лишини илтимос килди ва хажга кетиб, хаж маросимини адо этди; кейин бир муддат Ироқда туриб, пайгамбарнинг,— худо унга ўз рахмат ва саломини йўлласин,— хадисини ўрганиш талабида шогирдлик килди. Сўнг кайтиб Бухорога келгач, то умрининг охиригача узлатда яшашни ихтиёр этди; худо уни рахмаг килсин.

«Мухтасари Кофий»нинг муаллифи мархум Абу-л-Фазл ибн Мухаммад ибн Ахмад ал-Марвазий ас-Суламий кўп йиллар давомида Бухорода козилик килди ва заррача ҳам ўзига айб юктирмади; у барчага (баробар) адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ва зоҳидликда бутун дунёда ҳам унга тенг келадиган киши йўк эди. Шундан кейин у султонга вазир бўлди ва шахид бўлиб ўлди.

Бу китобнинг мусаннифи айтади: Агар Бухоро олимларининг хаммасини зикр килсак, бир нечта дафтарни ташкил этади. Биз баён этиб ўтганларнинг хаммаси пайгамбарнинг,— худо унга рахмат ва саломини йўлласин,— (хадисидаги) «менинг умматим (ичидан чиккан) олимлар Баний Исроил пайгамбарлари кабидирлар» деган (киши)лари жумласидандирлар.

Фасл. Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий бу фаслни ўз китобида келтирмаган. Аммо Абу-л-Хасан Абдурахмон (ибн) Мухаммад ан-Нишопурий «Хазоин ул-улум» китобида шундан келтирган: хозирда Бухоро (ўрнашган) бу мавзе, (илгари) боткоклик бўлиб, унинг баъзи ерларини тўкайзор, дарахтзор ва кўкаламзорлар ташкил этган, айрим жойлари эса шундай бўлганки, бирон хайвон ҳам оёк кўйишга жой топа олмаган. Бунинг габаби шуки, Самарканд томонидаги вилоятларда тоғларда корриб, суви (окиб келиб) ўша жойга йигилиб ётар эди.

Самарканд томонида бир катта дарё борки, уни «Руди Мосаф»— «Мосаф дарёси» деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йигилган, у бир талай ерларни ювиб-ўпириб, кўп лойкаларни суриб келган ва, натижада, бу боткокликлар тўлиб колган. Сув кўп окиб кела берди, лойкаларни то Битик ва Фарабгача суриб келтира берди. Сўнг сув (тошиб келиши) тўхтади, Бухоро ўрнашган жой (аста-секин) тўлиб текис ерга айланди ва, шундай килиб, у катта дарё Сўгд ва бу (лойкалар билан) тўлган мавзе Бухоро бўлнб колди; хар томондан одамлар йигилиб, у жой обод бўлди. Одамлар Туркистон томонидан келар эдилар. Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов килинадиган (жониворлар) кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чодир ва ўтовларда турар эдилар, сўнг вакг ўтиши билан одамлар йигилишиб иморатлар курдилар. Халк кўпайгач, бир кишини сайлаб амир килдилар: унинг номи Абруй эди. Хали Бухоро шахри вужудга келмаган, лекин кишлоклардач баъзилари пайдо бўлган эди. Нур, Харконруд, Вардона, Таровча, Сафна ва Исвоналар ўша кишлоклар жумласидандир. Подшоҳ турадиган катта кишлок Байканд (Пойканд) эди. Шахар «Калъайи Дабусий»— «Дабусий калъаси» бўлиб, шахар деб шуни атар эдилар. Бир канча муддат ўтгандан

кейин Абруй (хукмдорликда) улгайиб, шу вилоят (халки)га зулм килишга тутунди; халк ортик чидай олмади, дехконлар ва бойлар бу вилоятдан кочдилар ҳамда Туркистон ва Тароз (якинида) бир шаҳар бино килиб уни Хамукет деб атадилар, чунки Бухородан кочиб кетган тоифанинг раиси бўлмиш бир катта дехконнинг номи Хамук эди; «Хамук» деб, Бухоро тилида гавхарга айтилади, «кет» эса — шаҳар, яъни Хамукет «Хамук — гавхарнинг шаҳари» демакдир. Бухоро тилида катта одамни «хамук», яъни фалончи гавхар дейдилар.

Сўнгра Бухорода колган кишилар ўзларининг (кочиб кетган) саркардаларига одам юбориб, Абруйнинг жабр-зулмидан кутқаришни сўрадилар. Шунда саркардалар ва дехконлар турклар подшоҳининг олдига бордилар,— у подшоҳнинг номи Карожурин турк бўлиб, улуглиги сабабли унга Биёғу деб лакаб берган эдилар—ва Биёғудан арз-додларига етиши илтимос килдилар. Биёғу Шери Кишвар номли ўз ўглини кўп лашкар билан юборди. Шери Кишвар Бухорога келгач, Байкандда Абруйни тутиб банд килди. Унинг фармони билан бир катта копни ковок арига тўлғизиб Абруйни шу копга солдилар ва у коп ичида ўлди. Шеря Кишварга бу вилоят ёкиб қолиб, отасига хат юборди ва ундаа бу вилоятни талаб килиб, Бухорода туриши учун рухсат беришини илтимос килди. Биёғудан: «у вилоятни сенга бағишладим», деган жавоб келгач, Шери Кишвар Хамукетга одам юбориб, Бухородан кочиб кетган кишиларни хотин ва бола-чакалари билан Бухорога олдириб келди ва ўша вақтдаёқ яна.: «Хамукетдач келган хар бир киши (амирнинг) якин кишиларидин бўлади» деган буйрук бўлди. Бунинг сабаби, кимки бой ва катта дехкон бўлган бўлса Бухородан кочиб кетган, камбагал ва бечоралар эса Бухорода колган эдилар. Кочиб кетган кишилар қайтиб келгач, чорасиз (Бухорода) колган (камбагал)лар уларга хизматкор бўлдилар.

Бухорога қайтиб келган гуруҳ орасида бир катта дехкон бор эди, у қадимий дехконзода ва кўпроқ даромадли ерлар уники бўлганлигидан уни «Бухорхудот» дер эдилар ва (Бухорода колганларнинг) кўплари унинг қадиварлари ва хизматкорлари эдилар. Шери Кишвар Бухоро шахристонини курди ҳамда Мамостин, Сакматин Самтин ва Фараб кишлокларини бино килди. У йигирма йил подшоҳ бўлиб турди. Ундан кейин бўлган бошқа подшоҳ Искажкат, Шарг ва Ромтин кишлокларини бино килди, сўнгра Фарахший кишлогига асос солди. Хитой подшоҳининг кизини келин килиб Бухорога олиб келганларида унинг жихозлари орасида Хитойдан бир бутхона ҳам олиб келдилар ва уни Ромтинга ўрнатдилар.

Амир ул-муъминни Абу Бакр Сиддикнинг,— худо ундан рози бўлсин,— халифалиги даврида Бухорода соф кумушдан танга пул зарб килдилар, бундан илгари Бухорода танга пул йўқ эди.

Муовиянинг даврида Кутайба ибн Муслим томонидан Бухоро фатх қилинди ва Тагшода Кутайба ибн Муслим томонидая подшоҳ бўлиб, ўттиз икки йил хукмронлик килди. Абу Муслим уни Хуросон амири бўлган Наср (ибн) Сайёр даврида Самаркандда ўлдирди. У, то ўлдирилгунигача, Кутайбадан кейин ўн йил хукмронлик килган эди. (Шундан кейин) уни худо раҳмат қилгур Абу Муслим ўлдирди. Ундан сўнг унинг биродари Сукон ибн Тагшода етти йил подшоҳлик килди ва халифанинг фармони билан Фарахший (Варахша) касрида ўлдирилди, тўполон кўтарилди; у рамазон ойида ўз кўшида олдига куръон кўйиб ўкиб ўтирган эди, уни шу холатда ўлдирдилар ва шу кўшкка кўмдилар. Сукон ибн Тагшодадан кейин биродари Бунёт ибн Тагшода етти йил хукмронлик килди. У халифанинг фармони билан Фарахший касрида ўлдирилди; бунинг сабаби кейин сўзланади.

Шундан кейин Бухоро токи худо раҳмат қилгур амир Исмоил Сомоний давригача Тағшоданинг фарзандлари, хизматчилари ва набиралари кўлида бўлди. Сўнг подшоҳлик Бухорхудот болаларининг кўлидан кетди. Бу ҳақда қуйида айтилади.

III. БУХОРОГА ПОДШОХ БУЛГАН ХОТИН ВА УНДАН КЕЙИН ПОДШОХ БЎЛГАН УНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ ҲАКИДА

Мухаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий) айтади: Бидун Бухорхудот ўлган вақтда ундан бир эмадиган ўғил бола қолди; унинг номи Тағшода эди. Боланинг онаси бўлган хотин тахтга ўтирди ва ўн беш йил ҳукмронлик қилди, Унинг даврида араблар Бухорога кела бошладилар; ҳар гал келганларида хотин улар билан сулҳ тузар ва мол берар эди. Айтишларича, унинг даврида ундан кўра донорок биронта ҳам киши бўлмаган; у донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ унга итоатда эди. Унинг одати шундай эдики, у ҳар куни отга миниб Бухоро хисори дарвозасидан ташқари чиқар ва «Алаффурушлар дарвозаси» деб аталган Регистон дарвозасига келиб тахтга ўтирар, унинг олдида эса гуломлар, хожа саролар, яъни бичилган қуллар ва улуг кишилар турар эдилар. У кишлок аҳолиси учун шундай қоида ўрнатган эдики, ҳар куни дехқонлар ва маликзодалардан икки юз нафар йигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб хизматга ҳозир бўлиб, узокроқда туришар, хотин ташқарига чикқач, ҳаммалари уни олқишлашар ва икки сафга тизилишар эди; хотин эса подшоҳлик ишлари билан машғул бўлар, яхшиликка даъват қилиб ёмонликдан қайтарар, истаган кишисига сарпо қийғизиб, истаган кишисига жазо берар эди. Шу тарзда эрталабдан то тушгача ўтириб, сўнг хисорга қайтиб қирар, дастурхонлар чиқариб ҳамма хизматқорларига таом берар эди. Кечга яқин ҳам хотин шу йўсунда ташқари чиқиб тахтга ўтирар, (халиги) дехқонлар ва маликзодалар икки саф бўлиб унинг хизматида туришар эди; қуёш ботгач, хотин тахтдан туриб отга минар ва қасрга қараб, йўл олар, йигитлар эса ўз ватанларига — кишлокка қайтар эдилар. Эртаси куни бошқа жамоа келиб шу сифатда хизматда бўлар ва ниҳоят, навбат яна ўша (аввалги) жамоага келиб етар эди. Шу тарзда ҳар бир жамоа бир йилда тўрт маротаба (хизматга) келиши лозим эди.

Бу хотин ўлганида унинг ўғли Тағшода подшоҳликка муносиб келадиган даражада катта бўлиб қолган ҳамда ҳар ким бу мамлакатни эгаллашни тама қилаётган эди. Бир вазир Туркистондан келган эди: номи Вардонхудот: Вардона ерлари унга тегишли эди. Қутайбага у билан кўп уруш қилишга тўғри келган эди. Шу Вардонхудот ўлди ва Қутайба Бухорони олди. Қутайба Вардонхудотни бир неча марта бу вилоятдан қувиб ташқари чиқарди ва у қочиб Туркистонга кетди. Қутайба Бухорони яна Тағшодага топширди ва уни подшоҳликка ўтказди; мамлакатни (тамагарлардан) тозалаб Тағшодага топширди ва унинг барча душманларининг қўлини қисқартирди. Тағшода Қутайбанинг қўлида имон келтириб муслмон бўлган эди. У Қутайба тириклигида ва ундан кейин Наср (ибн) Сайёр даврида Бухоро мулкани сўраб турди; жами ўттиз икки йил давомида Бухоро унинг қўлида бўлди. Тағшода ислом динига қиргандан кейин ундан бир ўғил дунёга қолди. Тағшода Қутайба билан бўлган дўстлиги хурматиға ўғлини Қутайба деб атади. Тағшода ўлгандан кейин унинг ўғли Қутайба тахтга ўтирди, бир оз вақт муслмонликда турдида, сўнгра марҳум Абу Муслим даврида диндан қайтди. Абу Муслим бундан хабардор бўлиб уни ўлдирди, унинг биродарини ҳам (тарафдор) одамлари билан қўшиб

халок этди.

Ундан кейин Бунёт ибн Тагшода Бухорога подшоҳ бўлди. У отаси ислом динида эканлигида тугилган эди. Бир канча вақт мусулмон бўлиб турди. Муканна пайдо бўлиб «Оккийимликлар» кўзголони Бухоро кишлокларига таркалгач, Бунёт уларга мойил бўлиб ёрдам берди ва натижада «Ок кийимликлар»нинг кўллари узайиб, улар галаба қозондилар. Алоқа (хат-хабар) ишлари бошлиғи⁵ бу ҳақда халифага хабар юборди, халифа Махдий эдиб. Махдий Муканна ва «Ок кийимликлар» ишларидан хотиржам бўлганидан кейин (Бухорога) отлик аскарлар юборди. Бунёт Фарахший касрида мажлис (тузиб) шароб ичар ва дарчадан қараб ўтирар эди. У узокдан шошилини билан келаётган отликларни кўрди ва улар халифа томонидан эканликларини фаросат билан англаб, қарши чора кўришга қиришар-қиришмас отликлар етиб келдилар ва ҳеч бир сўз айтмасдан қиличларини қиндан сугуриб унинг бошини кесдилар. Бу воқеа бир юз олти миш олтинчи йилда (15 август 782—4 август 783) бўлган эди. Унинг барча одамлари қочиб кетди, (халифа юборган) отликлар ҳам қайтди.

Шундай қилиб, Қутайба ибн Тагшода диндан қайтганлиги сабабли Абу Муслим уни, биродарини ва хонадон ахлини ўлдирди ҳамда Қутайбанинг даромадли ва галлақорлик ерларини унинг биродари Бунёт ибн Тагшодага берди; амир Исмоил Сомоний давригача (бу ерлар) Бунётнинг қўлида бўлди. Бунёт (ҳам) диндан қайтиб ўлдирилганидан кейин эса бу мол-мулк Бухорхудот фарзандларининг қўлида турди. Бу мамлакат қўладан кетган охириги киши Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Холид ибн Бунёт бўлди.

Иброҳим Бухорода турар ва мамлакат унинг қўлида эди. У хар йили ўзининг биродари Насрга Амир ул-мўъминин Муктадирга⁹ етказсин учун Мовароуннаҳрдан олинадиган ҳосил вл галлардан юбориб турар эди. Амир Исмоил Сомоний бу даромадли ва галлақорлик ерларни унинг қўлидан чиқарди. Буниҳ сабаби, ўша вақтда соқчилар бошлиғи бўлиб турган Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс бир қуни амир (Исмоил Сомоний)дан: «Эй амир! Шу қадар қўп галла битадиган серҳосил яхши ерлар Абу Исҳоққа қимдан қолган?»—деб сўради. Амир Исмоил Сомоний унга жавобан: «Бу даромадли ерлар улар (Бухорхудотлар)нинг мулки эмас, султонлик мулкидир»,— деди. Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс яна: «Уларнинг мулкию, аммо уларнинг отаси диндан қайтгани сабабли халифа уларнинг қўлларида қириб байт ул-мол мулкига¹⁰ айланган ва яна хизмат ҳақи (сифатида) ва таъминот ўтказишлари учун уларга бериб қўйган эди. Абу Исҳоқ эса хизматни қерағича адо этмайди ва у ерларни ўз мулки деб билади,— деди. Улар шундай сўзлашиб турганларида, Абу Исҳоқ Иброҳим қириб келди. Амир Исмоил Сомоний ундан: «Эй Абу Исҳоқ! Бу даромадли ерлардан сен хар йили қанча галла ҳосили оласан?»— деб сўради. Абу Исҳоқ: «Қўп машаққат ва уринишлардан кейин бир йилда йигирма минг дирхам ҳосил бўлади,— деб жавоб берди. Амир Исмоил Аҳмад ибн Муҳаммад Лайсга: «Бу мавзени сен олгин. Абу-л-Ҳасан оризга айт, у хар йили Абу Исҳоққа йигирма минг дирхам бериб турсин,— деб буйруқ берди. Ана шу сабабдан у даромадли ерлар Абу Исҳоқнинг қўлидан кетди ва қайтиб (ҳеч) унинг қўлига қирмади. Абу Исҳоқ уч юз биринчи йили (7 август 913-26 июль 914) дунёдан ўтди, унинг авлодлари Сафна ва Севанж қишлоғида қолдилар.

IV. БУХОРО ВА УНГА ҚЎШИЛАДИГАН ЖОЙЛАР

Абу-л-Хасан Нишопурий «Хазоин ул-улум» китобида келтирганки, Бухоро шахри, гарчи орадан Жайхун дарёси ўтган бўлса ҳам Хуросон шаҳарларидан хисобланади.

Кармина Бухоро кишлоклари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро сувидан келади; хирожи Бухоро хирожигга кўшилади. Унинг ўзига тегишли алохида бир кишлок ҳам бор; унда масжиди жоме барпо этилган. Карминада адиб ва шоирлар кўп бўлганлар. Масалда айтилишича, қадим вақтларда Карминани «Бодяйн хурдак» («Кўзача») деб атаганлар. Бухородан то Карминагача ўн тўрт фарсангдир.

Нур катта жой. Унда масжиди жоме бор; У кўпгина работларга эга. Бухоро ва бошка жойларнинг одамлари хар йили зиёрат учун у ерга борадилар. Бухоро ахолиси бу ишда кўп муболага киладилар; Нур зиёратига борган киши хаж килган (кишининг) фазилатига эга бўлади; у зиёратдан қайтиб келганида табаррук жойдан келганлиги сабабли шаҳарни хавоза банд қилиб безатадилар. Бу Нурни бошка вилоятларда Нури Бухоро деб атайдилар. Тобеинлардан кўп кишилар у ерга дафн этилганлар, худо уларнинг хаммаларидан то киёматгача рози бўлсин!

Яна Тавоис. Бу Бухоро вилоятларидан бўлиб, (асл) номи Аркуддир. Унда бой ва зебу зийнатни севувчи кишилар яшаганлар. Зебу зийнатга берилганлигидан хар бир киши зийнат учун уйда битта ёки иккита товус саклаган. Араблар (бу ерга келишдан) илгари товусни кўрмаган эканлар, бу ерда кўп товусларни кўриб, у кишлокни «Зот ут-тавоис»— «Товуслар эгаси» деб атаганлар, унинг асл номи эса унутилган; ундан кейинрок «зот» сўзини ташлаб Тавоис деб кўя қолганлар. Унда масжиди жоме бор, у катта бир шористонга эга, қадимги вақтларда (хар) куз фаслида у жойда ўн кун бозор бўлар эди. У бозорда шундай расм бор эди-ки, (бошка бозорлардан сурилиб қолган) хар қандай нуксонли куллар, чорва моллари ва бошка айбли қолдик нарсалар бўлса хаммаси бу бозорда сотила берар ва уларни қайтариб беришнинг ҳеч илож-имкони бўлмас эди; на сотувчи ва на олувчининг ҳеч бир шарти қабул қилинмас эди. Хар йили (шу ўн кунда) бу бозорга масалан, Фаргона, Чоч ва бошка жойлардан келган савдогарлар ва турли хожатмандлардан ўн мингдан ортиқ киши хозир бўлишар ва кўп манфаат топиб қайтар эдилар. Шу сабабли бу кишлокнинг ахолиси бой кишилар эдилар ва бойликлари* дехқончилик туфайли эмас эди. Тавоис Самарқандга бориладиган катта йўл устида бўлиб, ундан Бухорогача етти фарсангдир.

Искажкат. У бир катта қухандизга эга. Унинг ахолиси бой кишилар бўлганлар; бойликлари дехқончиликдан бўлмаган, чунки у кишлокнинг ерлари хароб бўлиб, яхши ерлари минг жуфтга етмаган. Унинг хамма ахолиси савдогарчилик билан шугулланган. У жойда кўп бўз (тўкиб) чикарилар эди. Хар пайшанба куни у ерда бозор бўларди. У кишлок султонликка тегишли мулклар жумласидандир. Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллох бу кишлокни мукотаа сифатида Хуросоннинг амири Муҳаммад ибн Тохирга берган эди (кейин) уни яна Саҳл ибн Аҳмад ад-Догуний ал-Бухорийга сотди ва пулини олди. Догуний у жойга бир хаммом қурди ва дарёнинг қуйи томон қиргогида бир бурчакка катта қаср бино қилди. У қасрнинг қолдиклари бизнинг замонамизгача сақланиб келган эди.

Догуний қасри деб атаганлар; уни дарё суви вайрон қилди. Саҳл ибн Аҳмад Догуний учун Искажкат ахолиси хар йили ўн минг дирхам солиқ (тўлаши шарт эди). Бу солиқни хамма хонадонларга тақсим қилиб тўлар эдилар. Кейинрок бориб ахоли икки-уч йил давомида солиқни тўламади ва подшоҳга мурожаат қилиб ундан ёрдам сўради. Саҳл ибн Аҳмаднинг меросхўрлари амир Исмоил Сомоний даврида хужжат кўрсатдилар, у хужжатни кўриб, тўғри топди. Лекин (икки орадаги) хусумат узок давом этиб шаҳарнинг улуг кишилари кишлок ахолиси билан Догуний меросхўрлари орасига тушиб, бир юз

етмиш минг дирхамга сулх килдилар. Ахоли кишлокни сотиб олиб (Догуний меросхўрларига) солик тўлашдан кутулдилар ва у маблагни тўладилар. Бу кишлокда то Малик Шамсулмулк Наср ибн Иброхим Тамгочхоннинг подшоҳлик давригача ҳеч қачон масжиди жоме бўлмаган. Шу кишлок ахолисидан бир улуг киши бор эди, уни Хонсолор дер эдилар, у хурматли, хизматкорлари кўп бир киши бўлиб. султоннинг омилларидан эди, шу киши холис ўз молидан жуда яхши бир масжиди жоме бино килди, бунга кўп пул сарф бўлди ва бу масжидда жума номозини ўқиди. Ахмад ибн Мухаммад Наср шундай дейди: Шарг (кишлоги) хатибиннинг менга берган хабарича, у масжиди жомеда бир мартадан бошқа жума намози ўқиган эмаслар, (чунки) ана шу бир марта ўқишдан кейин Бухоро имомлари рухсат бермай кўйганлар ва у масжидда жума намозини ўқишни тўғри топмаганлар. Бу жума масжиди токи Кадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон Бухорога амир бўлган вақтгача бекор қолди. Бу амирнинг номи Тўғрулбек бўлиб, лакаби Кулортегин эди. У масжиднинг ёғочларини Хонсолорнинг меросхўрларидан сотиб олиб, масжидни бузди ва ёғочларини Бухоро шахрига келтириб, «Жўбайи бакколон», (Бокколлик бозори») яқинида мадраса бино килди, у ёғочларни шу мадрасага ишлатди ва беҳисоб пул сарфлади. У мадрасани Кулортегин мадрасаси деб атайдилар. Бу амир шу мадрасага дафн этилган эди. Шарг кишлоги Искажкат рўпарасидадир, икковининг орасида катта дарёдан бошқа ҳеч бир бог ва бўш ерлар йўқ. У дарёни Рудя Сомжан деб атаганлар. Хозирда эса Шарг дарёси, баъзн кишилар бўлса, Харомком дейдилар. Бу икки кишлок ўртасида дара устида катта кўприк бор эди. Шарг кишлогида ҳеч вақт масжиди жоме бўлмаган. Арслонхон Мухаммад ибн Сулаймон даврида унинг фармони билан ўша кўприкни гоятда маҳкам қилиб гиштдан ишладилар ва Арслонхоннинг холис ўз пулига масжиди жоме бино килдилар. Арслонхон мусофирлар учун Искажкат томонига бир работ қуришга буюрди. Бу кишлокда катта бйр қухандиз бор, катталигидан уни шахарга тенглаштириш мумкин. Мухаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий)нинг айтишича, (бу жой ахолисининг) қадимги вақтларда бир бозори бўлиб, хар йили киш ўртасида ўн кун давом этар, (кишилар) узок вилоятлардан келиб савдо қилар эдилар. Кўпрок у жойдан шинни билан тайёрланган магизли холва чикар эди, яна у жойдан кўпрок чикадиган нарса кинторий ва чўп (ёғоч)лар, тузланган балик, янги балик, кўй ва қоракўл териларидан тикилган пўстинлардан иборат эди; бу ерда кўп савдо бўлар эди. Аммо бугун бизнинг давримизда хар жума куни бозор бўлиб, шахар ва кишлоклардан савдогарлар у жойга борадилар. У кишлокдан чикадиган ва бу кунларда савдогарлар бошқа вилоятларга олиб борадиган нарса мис ва бўздир. Мухаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий)нинг хабар беришича, раҳматли амир Исмоил Сомоний бу кишлокни барча ер-сувлари ва дов-дарахтлари билан сотиб олиб, хаммасини Бухоро шахрининг ичкарасида Самарканд дарвозасида бино этган работга вақф қилган. Хозир у работ ҳам, вақф ҳам қолган эмас. Бу Шарг ва Искажкат Бухоронинг энг яхши кишлоклари бўлган. Худо уларни балолардан сакласин! Зандана. Бу кишлок катта қалъага, кўпгина бозор жойларга масжиди жомега эга. Бу ерда хар жума куни намоз ўқийдилар ва бозор қиладилар. Бу кишлокда (тўкиб) чикариладиган нарса — бўзни «занданийчи», яъни «Зандана кишлогидан чикадиган» деб атайдилар. Бу ерда у ҳам яхши, ҳам кўп бўлади. Шу хил бўздан Бухоронинг кўп кишлокларида тўқийдилар ва буни ҳам «занданийчи» деб атайдилар. Чунки у аввало шу кишлокда тўкиб чикарилган. Шу хил бўздан Ирок, Форс, Кермон, Хиндистон ва бошқалар каби хамма вилоятларга олиб борадилар. Барча улуглар ва подшоҳлар ундан қийим

киладилар ва ипакли кийимлик бахосида сотиб оладилар. Худо бу кишлокни хашиша яшнатсин!

Вардона. Бу катта бир кишлок бўлиб, кухандизга, катта ва кустахам хисорга эга. У кадим вақтлардан подшоҳларнинг тураржойлари бўлган, (лекин) хозирда унда подшоҳ ўтирадиган қароргоҳ йўқ. Вардона Бухоро шаҳридан кадимрок (барпо бўлган) уни Шохпур Малик бино қилган. У Туркистоннинг чегарасида жойлашган. У жойда ҳар ҳафтада бир кун бозор бўлиб савдогарлар кўп келар эдилар. У ердан чиқадиган нарса ҳам яхши хил «занданийчи» бўлган.

Афшина. Катта шористонга ва мустахам хисорга эгадир. Бир қанча кишлоклар унга мансубдир. У ерда ҳар ҳафтада бир кун бозор бўлади. Бу кишлокнинг экин ерлари ва биёбонлари мадраса талабаларига вақф қилинган. Кутайба ибн Муслим у жойда масжиди жоме бино қилган. Муҳаммад ибн Восе ҳам бир масжид қурдирган. Бу ер дуо қабул бўладиган жой. Одамлар шаҳардан у жойга борадилар ва уни табаррук деб ҳисоблайдилар.

Барқад. Бу қадимий ва катта бир кишлок; бир катта кухандизга эга. Бу кишлокни «Барқад алавиён» — «Али авлоднинг Барқад» деб атайдилар. Бунга сабаб шуки, амир Исмоил Сомоний бу кишлокни сотиб олган ва олти бўлакка ажратиб, ундан икки бўлагини Али ва Жаъфар авлодига, икки бўлагини дарвишларга ва икки бўлагини ўз меросхўрларига вақф қилган.

Ромтин (Ромитан). Бу катта бир кухандизга эга ва мустахам бир кишлок бўлиб, Бухородан қадимийроқдир. Баъзи китобларда бу кишлокни Бухоро деб атаганлар. Бу кишлок қадим вақтларда подшоҳларнинг тураржойлари бўлган, (кейинроқ эса) Бухоро шаҳари бино бўлгандан кейин, подшоҳлар киш фаслидагина бу кишлокда турадиган бўлганлар. (Бу ерлар) ислом давлатига ўтганда ҳам шундай бўлиб турган. Марҳум Абу Муслим Бухорога келганида шу кишлокда турган. Бу кишлокни Афросиёб бино қилган. Афросиёб ҳар вақт бу вилоятга келганида шу кишлокдан бошқа жойда турмаган. Форсийларнинг китобларида айтилишича, Афросиёб икки минг йил яшаган. У жодугар бўлиб, Нух подшоҳнинг болаларидандир. У ўзининг Сиёвуш номли қуввини ўлдирган. Сиёвушнинг Қайхусрав номли ўгли бўлиб, у отасининг қонини талаб қилиб кўп лашқар билан бу вилоятга келганида Афросиёб шу Ромтин кишлогини ҳисор қилиб турган. Қайхусрав ўз лашқари билан икки йил шу ҳисор атрофини ўраб турди ва унинг рўбарасига бир кишлок бино қилиб, у кишлокни Ромуш деб атади. Уни яхшилигидан Ромуш деганлар. Бу кишлок хозиргача ободондир. Қайхусрав Ромуш кишлогига оташпарастилар ибодатхонасини қурди; оташпарастиларнинг айтишларича, бу ибодатхона Бухородаги оташпарастилар ибодатхоналарининг энг қадимийсидир. Қайхусрав икки йилдан кейин Афросиёбни тутиб ўлдирди. Афросиёбнинг гўри Бухорода Маъбад дарвозасида раҳматли Хожа имом Абу Хафс Кабир тепалигига туташган катта тепали устидадир. Бухоро аҳолиси Сиёвушнинг ўлдирилиши тўғрисида ажойиб ашулалар тўқиганлар; куйчилар бу кўшиқларни «Кини Сиёвуш» — «Сиёвуш жанги» деб атайдилар. Муҳаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий) ўша вақтдан буён уч минг йил ўтган (дейди). Яна худо билимдонроқдир.

Варахша. Бир нусха (китоб) да Варахша ўрнида Раҷфандун деб ёзганлар. Катта кишлоклар жумласидан бўлиб, Бухоро сингари эди; у Бухоро шаҳридан қадимийроқдир, у подшоҳлар турадиган жой бўлиб, мустахам хисорга эга бўлган, чунки подшоҳлар (у ҳисорни) бир неча марта мустахамлаганлар. Униаг Бухоро шаҳрининг девори сингари

девори ҳам бўлган. Ражфандун ёкн Варахшанинг ўн иккита ариги бор. Бу кишлок Бухоро деворининг ичкарисида жойлашган. Унда обод бир қаср бўлган, шундайки, гўзалликда уни намуна қилиб кўрсатар эдилар. Уня Бухорхудот бино қилган бўлиб, қурилганига минг йилдан ортиқроқ вақт ўтган. Бу қаср кўп йиллардан бери вайрон ва қаровсиз қолиб қетган эди Хунукхудот уни қайтадан тузатди: яна вайрон бўлган эди Бунёт ибн Тағшода ибн Бухорхудот исломият даврида янгидан қуриб, ўзи учун тураржой қилиб олди ва ниҳоят, у шу жойда ўлдирилди.

Раҳматли амир Исмоил Сомоний ўша кишлок аҳолисини чақириб: «Мен йигирма минг дирам (пул) ва ёғоч бераман, тузатин! (ҳаражати)ни ўз устимга оламан, унинг баъзи қисмлари хали ўз жойида, сизлар бу қасрни масжиди жоме қилиб олинглар»,— деди. Кишлок аҳолиси буни хохламадилар ва масжиди жоме бизнинг кишлокка тўғри қелмайди ва жоиз ҳам эмас, дедилар. Бу қаср амир Аҳмад ибн Нуҳиби Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний давригача ўз жойида мавжуд эди. Бу амир у қасрнинг ёғочларини шаҳарга олиб келиб, Бухоро ҳисори дарвозасидаги ўз саройини қуришга қиришди.

Бу кишлоқда ҳар ўн беш кунда бир кун бозор бўлади, йилнинг охирида эса йигирма кун бозор қилиб, йигирма биринчи кун наврўз — янги йил байрамини ўтказадилар. Буни «Наврўзи кишоварзон» — «Дехқонлар наврўзи» дейдилар. Бухоро дехқонлари (йил кунлари) ҳисобини ўша кундан бошлайдилар ва бунга эътибор берадилар.

Оташпарастларнинг наврўзи ундан беш кун кейин қелади.

Байқанд. Буни шаҳарлар жумласидан деб ҳисоблайдилар. Байқанд аҳолиси, бирор кишининг Байқандни кишлоқ деб аташига розилик берган эмаслар. Агар бирор байқандлик Бағдодга борса ва ундан «сен қаердансан?» деб сўрасалар у Байқандданман деган, Бухороданман деган эмас. Байқандда катта масжиди жоме ва олий иморатлар бор. То икки юз қирқинчи йилгача (2 июнь 854—21 май 855) Байқанд дарвозаси олдида кўп раҳбатлар бўлган. Муҳаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий) ўз қитобида қелтиришича. Байқандда Бухоро кишлоқлари сонича, мингдан ортиқ раҳбат бўлган. Бунинг сабаби шуки, Байқанд катта ва яхши жой бўлиб, ҳар бир кишлоқнинг аҳолиси у ерда бир раҳбат қуриб унга бир тўда қишлоқларни жойлаб қўйган ва уларнинг нафақаларини кишлоқдан юбориб турган. Қишлоқда қоғирлар (йигилиб) ҳужум қиладиган вақт бўлганида ҳар бир кишлоқдан у жойга кўп халқ тўпланиб газот қилганлар. (Шунда) ҳар бир қавм ўз раҳбатига қелиб тушган.

Байқанд аҳолиси ҳаммаси савдогар бўлган. Улар Хитой билан ва денгиз (орқали қишлоқдан) мамлакатлар билан савдо қилганлар ва жуда бой бўлганлар. Қутайба ибн Муслим Байқанд жуда мустақам бўлганлиги сабабли уни олишда кўп қийинчилликлар қўрди. Уни жездан қурилган шаҳристон дер эдилар. У Бухоро шаҳридан қадимийроқ. Бу вилоятда бўлган ҳар бир подшоҳ, ўзи учун Байқандни тураржой қилар эди. Қарабдан Байқандгача ўн икки қарсанг масофа биёбон бўлиб, бу биёбон қумлик (чўл)дир. Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон ўз даврида Байқандни (қайтадан) қуришга буюрди. Одамлар у ерга йигилиб яхши иморатлар қилдилар, ҳокон (Арслонхон) ўзи учун жуда ҳажаматли сарой қурдирди.

Ҳаромком суви Байқандга қелади. Байқандда қамишзорлар ва катта-катта сув халқоблари туташади; буларни «Борғини фароҳ» — «Кенг хавз» дейдилар ва Қароқўл деб ҳам атайдилар. Ишончли қишлоқлардан эшитганманки, у (қўл)нинг кенглиги йигирма қарсангдир. «Қасолик ва қамолик» қитобида айтилишича, уни «Бухайрайи Сомжан» — «Сомжан қўли» деб атайдилар, Бухоро сувининг ортиқчаси ҳам ўша жойга йигилади.

Унда сув жониворлари бўладилар; бутун Хуросонда бу ердагидек микдорда куш ва балик тутилмайди.

Харомкомнинг суви Байканд иморатлари (якини)га гоҳ етиб келиши, гоҳо эса етиб келмаслиги туфайли, сув иморатларгача етиб келсин учун Арслонхон алохида арик казишга буюрди. Байканд тоғ тепасида жойлашган бўлиб, лекин тоғ баланд эмас эди. Хокон тоғдан арик казишга буюрди. Тош шундай каттик эдики, унда ҳеч бир дарз йўқ эди. Бу ишда жуда хайронликда колдилар, Тошларни юмшатиш учун жуда кўп харвор²¹ ёғ ва сирка сарф бўлса, ҳам бир фарсанг масофадан ортик казиёлмадилар. Кўп кишилар халок бўлди; кўп кийинчилик кўриб, кўп маблаг сарф қилгандан кейин, (арикни) казимай колдирдилар, Байканднинг (араблар томонидан) фатх қилингани киссаси худо хохласа ўз ўрнида айтилади.

Фараб. Бу шаҳарлар жумласидан бўлиб, алохида жойларга эга, Жайхун дарёси лабидан то Фарабгача бир фарсанг, сув тошган вақтларда эса ярим фарсанг келади. Гоҳо шундай ҳам бўладики, Жайхуннинг суви (тошиб) Фарабгача бориб етади. Фарабда катта масжиди жоме бор, унинг деворлари ва томи пишиқ гиштдан бўлиб, унга сира ёғоч ишлатилмаган. Фарабнинг бир амири бор эдики, у бирор (зарурий) ходиса юзасидан ҳам Бухорога келишни лозим топмас эди. (У ерда) бир кози бор эдики, у Шаддод каби золимона хукмлар юргизар эди.

Бухоро кишлокларнинг сони кўп. Бу (айтиб ўтилган) бир нечтаси машхуррок ва қадимийрок бўлгани учун улар хақида тўхтаб ўтдик.

V БУХОРОДА БЎЛГАН «БАЙТ УТ-ТИРОЗ»—«ТЎКИМАЧИЛИК КОРХОНАСИ»НИНГ БАЁНИ. □ У ХАНУЗ УЗ ЖОЙИДА ТУРИПТИ

Бухорода — хисор билан шахристон ўртасида, масжиди жоме яқинида бир корхона бор эди; унда палослар, дарпардалар, яздий кийимликлар, ёстик жилдлари, фундукий жойнамозлар ва уст кийимларни халифа учун тўқир эдилар; битта дарпардага (бутун) Бухоро хирожи сарф бўларди. Бағдоддан хар йили алохида бир омил келиб, Бухоро хирожининг эвазига шу кийимлилардан олиб кетар эди. Бир вақт келиб бу корхона бекор колди ва бу хунар билан шугулланувчи кишилар таркалиб кетдилар.

Бухоро шахрида шундай ишга тайин қилинган усталар бўлар эдилар: вилоятлардан савдогарлар келиб, одамлар занданийчини олиб кетганларидек, у кийимлилардан Шом ва Миср, Рум шаҳарларига олиб кетар эдилар. Хуросоннинг ҳеч бир шаҳарида бундай (матони) тўқий олмас эдилар. Шуниси кизикки, бу хунар эгаларидан баъзилари Хуросонга бордилар ва бу иш учун керакли асбобларни шайлаб шу кийимликдан тўқидилар, лекин Бухородагидек сифатли бўлиб чикмади. Бу кийимликка эга бўлмаган бирорта ҳам подшоҳ, амир, раис ёки бошқа мансаб эгаси йўқ эди. Унинг кизил, ок ва яшил ранглиси бўлар эди. Бугун ҳамма вилоятларда у кийимлидан кўра занданийчи машхуррок.

VI «БОЗОРИ МОХ»НИНГ БАЁНИ

Бухорода бир бозор бор эдики, уни «Бозори Мох рӯз» дер эдиялар. У ерда йилига хар гал бир кундан икки марта бозор килар ва хар бир бозор бўлган куни бутлар сотар эдилар. Хар бозор куни эллик минг дирамдан ортик савдо бўлар эди. Мухаммад ибн Жаъфар (ан-Наршахий) ўз китобида шундай дейди: «Бу бозор бизнинг вақтларда (хам) бор эди; мен нега бундай одат расм килинган деб жуда ажабланар эдим; Бухоронинг кексалари ва шайхларидан: «бунинг сабаби нима» деб сўрадим. Улар: «Кадим вақтларда Бухоро ахолиси бутпараст бўлганлар ва бу бозор расм бўлиб, ўша даврлардан бошлаб бу ерда бут сотганлар ва (бозор) хозирда хам ўша (кадимгидек) қолиб келмокда»,— деб жавоб бердилар. Абу-л-Хасан Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» китобида айтишича, кадимги вақтларда Бухорода бир подшоҳ бўлиб, унинг номи Мох эди. У ана шу бозорни куришга буюрди; унинг фармони билан дурадгорлар ва наққошлар у йилдан бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халк уни сотиб олар экан. Хар қачон у бут йўколса ёки синса, ёки эскиса, шу бозор куни бошқасини сотиб олар ва эскисини ташлар эканлар.

Хозир Мох масжиди ўрнашган ерда катта арик бўйида бир сердарахт текислик жой бўлиб, шу дарахтлар соясида бозор бўлар ади. У подшоҳ, халк бут сотиб олишга кизиксин учун, шу бозорга келиб хозир Мох масжиди ўрнашган ерда тахтда ўтирар, хар ким ўзи учун бут сотиб олар ва уйига олиб кетар эди. Бу жой яна оташпарастлар ибодатхонаси (хам) бўлди; бозор куни одамлар бу ерга йигилганларида хаммалари ибодатхонага кириб оловга топинар эдилар. Бу ибодатхона то исломият давригача бор эди, мусулмонлар қувватланиб кетгач, мазкур (Мох) масжидиини худди шу жойга бино килдилар. Хозир у Бухоронинг мўътабар масжидларидандир.

VII БУХОРОНИНГ ТУРЛИ НОМЛАРИ БАЁНИ

Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср Бухоро кўп исмларга эга дейди ва ўз китобида Нумижкат деган исми келтиради. Яна бошка бир жойда мен уни Бумискат деб келтирилганини кўрдим. Бошка бир жойда араб тилида «Мадинат ус-суфрия», яъни «Мис шаҳар» ва яна бошка бир жойда араб тилида «Мадинат ут-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» деб ёзилган. Бухоро деган ном у номларнинг хаммасидан машхуррокдир. Хуросон шаҳарларидан биронтаси хам бунчалик кўп номга эга эмас. Бир хадисда Бухоро номи Фохира бўлиб, келган. Хожа имом, зоҳид, воиз Мухаммад ибн Али Нужва бодий раҳматли Салмони Форсийдан бир хадис ривоят килган Салмоннинг айтишича пайгамбар,—худо унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин, — шундай деган: Жаброил— унга худонинг раҳматлари бўлсин — айтганки, кун чиқиш томонда бир жой бор, уни Хуросон дейдилар, унинг учта шаҳарини киёмат куни ёқут ва маржон билан зийнатлаб келтирадилар; улардан нур чиқиб туради; у шаҳарларнинг теварагида фаришталар кўп бўлиб, улар тасбиҳ, хамд ва такбир айтадилар, келинни куёв уйига олиб боргандек у шаҳарларни эъзоз ва иқром билан махшаргоҳга олиб келадилар. Бу шаҳарларнинг хар бирида етмиш мингдан байрок, хар бир байрок тагида етмиш мингтадан шахид (ётган) бўлади ва хар бир шахиднинг шафоати билан форсча сўзловчи ва худони бир деб билувчи етмиш минг киши азобдан қутулади. Киёмат куни у шаҳарларнинг хар тарафи: ўнг ва сўли, олди ва орқаси ўн кунлик йўл бўлиб, буларнинг хаммасида шахидлар туради. Ҳазрат пайгамбар,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— Эй Жаброил! У

шахарларнинг номларини менга айт, деб сўради; Жаброил,— унга худонинг саломи бўлсин,—шахарларнинг бирини араб тилида Косимий форсчада, Яшкард дейдилар; иккинчисини арабчада Самарон, форсчада Самарканд дейдилар; учинчисини арабчада Фохира, форсчада Бухоро дейдилар,— деб жавоб берди. Пайгамбар,— худо унга ўз саломи ва рахматини йўлласин,— сўради: Эй Жабраил! Нега Фохира деб атайдилар? Жабраил: шунинг учунки, киёмат куни Бухоро шаҳари ўзида шахидларнинг кўплиги билан фахр килади, деб жавоб берди. Пайгамбар,— худо унга ўз салом ва рахматини йўлласин,— хитоб қилиб: Эй худо! Фохирага баракат бергин, унинг халқлари дилларини такво билан пок этгин, ишларини покиза қилгин ва уларни менинг умматимга марҳаматли қилгин!—деди. Ана шу маъни туфайли бухороликларнинг раҳмдилликларига, уларнинг эътиқодлилиги за покликларига кун чиқиш ва кун ботиш гувоҳлик беради.

VIII БУХОРО АРКИНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ ХАКИДА

Ахмад ибн Муҳаммад ибн Наср бунинг ажойиботлари хақида тўхтаб, шундай дейди: Абу-л-Хасан Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум»да айтишича, Бухоро кухандизининг, яъни Бухоро арки хисорининг бино этилишига мана шу (воқеа) сабаб бўлган: Сиёвуш ибн Кайковус ўз отасидан қочиб Жайхун дарёсидан ўтиб Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва ўз кизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча мулкни ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли, Сиёвуш бу ерда ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро хисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. (Кимлардир) у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизди ва (натигада) Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу хисорда шарқий дарвозадан қираверишингда «Дарвозайи гуриён» деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастилари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ҳар бир эркак киши ҳар йили наврўз куни қуёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўяди. Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларга машҳурдир. Қуйчилар унга мослаб қуй тузганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар. Қўшиқчилар уни «оташпарастилар йигиси» дейдилар. Бу гаплар бўлганига ҳозир уч минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди.

Шундай қилиб, мана шу ривоятга кўра бу хисорни Сиёвуш бино қилган, баъзилари эса Афросиёб бино қилган деганлар. (Сўнг) бу хисор бузилиб кетиб, кўп йиллар вайронлигича қолди. Биз айтиб ўтган хотиннинг эри, Тағшоданинг отаси бўлган Бидун Бухорхудот тахтга ўтирганидан кейин, одам юбориб бу хисорни тuzаттирди, ундаги қасрни ҳам у тuzаттирди ва ўз номини темирга ёздириб қасрнинг эшигига маҳкам ўрнаттирди. Шу хат битилган темир таржимоннинг замониғача ўша қаср эшигида мавжуд эди. Лекин Ахмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Хисорни вайрон қилганларида у эшикни ҳам бузиб юборганлар. Ахмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн Жаъфар ва Абу-л-Хасан Нишопурий бундай деганлар: Бидун Бухорхудот у қасрни бино қилганида бузилиб кетди, қайтадан бино қилган эди, яна бузилди. У неча марта бино қилмасин яна вайрон бўлаверди. Хуқомларни йигиб улардан маслаҳат сўрадилар. Улар бу қасрни осмондаги етти қароқчи юлдузлари шаклида еттита тош устун устига қуришга қарор қилдилар; шу шаклда (қурилгандан кейин) қаср бузилмади. Яна бир

ажойиби шуки, бу каср бино килингандан бери бунда хаёт кечирган ҳеч бир подшоҳ маглубиятга учраган эмас, аксинча хамиша галаба қозонган. Яна бир ажойиби, бу касрни бино қилганларидан бери на қофирлар даврида ва на исломият даврида — бирор подшоҳ ҳам унинг ичида ўлмаган; подшоҳнинг ажали етган вақтда бирор сабаб юз бериб у касрдан ташқарига чиққан ва бошқа бир жойда вафот топган —бу каср бино қилинганидан то вайрон бўлгунича шундай бўлиб келган.

Бу хисорнинг иккита дарвозаси бор, бири шарқ томонда, бири ғарб томонда; шарқ томондагисини «Дари гуриён», ғарб томондагисини «Дари Регистон» дейдилар, таржимоннинг даврида кейингисини «Дари алаффурушон» деб атаганлар. Хисорнинг ўртасида бу дарвозадан то у дарвозагача тўғри йўл бўлган. Бу хисор подшоҳлар, амирлар ва аскар бошлиқларининг тураржойлари бўлиб, зиндон, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган каср қадимдан шу ерда бўлган. Харам саройи ва хазина (ҳам) шу хисорда бўлган. Таржимоннинг даврида бу хисор бузилиб кетди. Бундан бир неча йил илгари Арслонхон уни янгилашга буюрди ва ўзига тураржой қилиб олди ҳамда хисорни (маълум) шартларга мувофиқ идора қилиб турсин учун, улуг бир амирни қутвол қилиб тайинлади. Бу хисор халқ кўзида зўр эътиборга эга эди.

Беш юз ўттиз тўртинчи йил ойларида бирида (28 август 1139 — 16 август 1140) Хоразмшоҳ Бухорога келганида амир Занги Али халифа ҳамда Султон Санжарнинг фармони билан, Бухоронинг волийси эди. Хоразмшоҳ уни қўлга олиб ўлдирди ва хисорни вайрон қилди. Хисор икки йилдан ортиқроқ шу вайронлигича қолди. Беш юз ўттиз олтинчи йили (6 август 1141—26 июль 1142) Гўрхон томонидан Бухорога волий қилиб тайинланган Алптегия ўша йилиёқ хисорни ободон қилишга буюрди ва уни ўзи учун тураржой қилиб олди. Хисор илгаригидан ҳам яхшироқ бўлди. Беш юз ўттиз саккизинчи йили рамазон ойида (8 март — 6 апрель 1144) гуз аскарлари⁵ Бухорога етиб келди. Айнуддавла, Карочабек ва Шаҳоб вазирлар хисорга қамалдилар, кўп жанг ва қийинчиликлардан кейин гуз аскарлари хисорни олиб, Шаҳоб вазирни ўлдирдилар ва хисорни вайрон қилдилар; хисор шу вайронлигича қолди. Беш юз олтиншинчи йили (18 ноябрь 1164 — 6 ноябрь 1165) Бухоро шахрининг айланасига девор қурмокчи бўлдилар; деворнинг тагини пишиқ гиштдан ишлаш зарур бўлди. Хисорнинг таги ва миноралари пишиқ гиштдан эди, уни бузиб олиб Бухоро шахрининг деворига ишлатдилар. Хисор бир йўла вайрон бўлди ва у касрдан ҳеч бир иморат ва нишон қолмади.

Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207—15 июль 1208) Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш Бухорони олиб, хисорни қайтадан тиклади; хитойликлар енгилдилар⁶. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219—7 март 1220) эса татар лашқари келди, уларнинг амири Чингизхон эди. Улар қалъанинг дарвозасида ўн икки кун жанг қилиб, уни олдилар ва вайрон қилдилар.

IX ПОДШОХЛАРНИНГ БУХОРОДА БУЛГАН МАНЗИЛЛАРИ ХАКИДА

Бухоро хисорнинг ғарбий дарвозасидан то Маъбад дарвозасигача бўлган масофа Регистон деб аталади. Мана шу Регистонда қадим жохилият даврларидан бери подшоҳларнинг саройлари бўлган. Сомонийлар даврида Амири саъид Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний Регистонга бир сарой (қуришни) буюрди; гоятда гўзал бир сарой қурдилар; (Амир) бунга кўп Мол сарфлади; у ўз саройи дарвозаси олдида амалдорлари

учун сарой куришга буюрди, уни ҳам курдилар, шундайки, хар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида курилган ўз саройида алохида девони бор эди; масалан: вазир девони, молия (кирим-чиким) ишлари девони, давлат хужжатларини бошқариш ишлари девони, сокчилар бошлиги девони, хат-хабарлар мутасаддиси девони, сарой иш бошқарувчиси девони, давлат хос мулклари девони, мухтасиб девони, вакфлар девони, козилик ишлари девони. (Амир) мана шу тартибда девонлар куришга буюрди ва уларни курдилар.

Абдулмалик ибн Нух ибн Наср ибн Ахмад ибн Исмоилнинг даврида унинг вазири ва «Китоби Яминий»нинг муаллифи худо раҳмат килгур Ахмад ибн Хасан ал-Утбий унинг гўри Дарвозайи Мансур махалласида, хон ҳаммомининг ёнидадир, мадраса рўпарасига жуда яхши бир масжид бино килди ва шу масжид туфайли ўша мавзу камол топди. У доно амир отдан йикилиб ўлгач, куллар кечаси саройга кириб, уни талашга киришдилар. Амирнинг якин кишилари ва канизлари ўртасида жанжал чикиб, саройга ўт кўйиб юбордилар; сарой буткул ёниб кетди ва ундаги тилла ва кумушдан (ишланган) ҳамма гўзал нарсалар ярқисиз бўлди. Шундай (ёнгин) бўлдики, у бинолардан бирор нишон ҳам колмади.

Уч юз эллигинчи йил шаввол ойида (13 ноябрь - 11 декабрь 961) Амири садид Мансур ибн Нух Жўйи мулиён деган жойда тахтга ўтиргач, унинг фармони билан у саройи янгидан куриб нобуд ва зое бўлган нарсаларни аввалгидан ҳам яхшироқ килиб вужудга келтирдилар. Шунда Амири садид саройда жойлашди. (Бирок) хали бир йил ҳам ўтгани йўқ эдики, бир байрам кечаси ўтказилиб, қадимий одатга мувофиқ катта гулхан ёқдилар, бир пора олов учиб саройнинг шипи аланга олди ва сарой яна бутунлай куйиб кетди. Амири садид кечаси Жўйи мулиёнга кетди ва вазирига шу кечадаёқ ҳамма хазина ва дафиналарни олиб чиқишга буюрди. (Вазир) бу нарсаларни ишончли кишилар орқали Жўйи мулиёнга юборди. Тонг отгач, битта тилла косадан бошка ҳеч бир нарса йўқолмаганини аниқладилар. Амири садиднинг вазири холис ўз пулига огирлиги етти юз мисколб келадиган бир коса буюртирди ва уни хазинага юборди. Уша вақтдан бери бу мавзу яна регистон — «бўш майдон»га айланиб вайрон бўлиб колди.

Кейин подшоҳлар саройлари Жўйи мулиёнда бўлган. Жўйи мулиённинг жаннатни эслатувчи гўзал макомидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан копланган. Доимий оқиб турувчи сувлар (билак таъминланган). Унинг чаманзорлари бир-бирларига туташиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга қараб оқар эди. Оқиб турган сувларни томоша қилган хар бир киши, бу сув қаердан келаяпти-ю, қаерга кетаяпти деб хайратда қолар эди. Ўз замонининг нодир устодлари ва меъморларни ана шундай тарх қизган эдилар. Бир бахтли (шоир) бундай деган.

Байт:

Хаёт суви бу чаманга қелдию, зор-зор йиглаб кетди,

Бу гулшанни ташлаб кетиш шарт эканлигидан нолалар қилиб кетди.

Яна Регистоннинг дарвозасидан то Даштаккача (бўлган) хама на ер тошдан ишланиб нақшланган, бир тартибда (қурилган) баланд танд уйлар, турли суратлар ишланган меҳмонхоналар, чиройли чорбоғлар ва яхши сарховузлар билан банд эди. Сада қайрағочлар шундай бир тарзда қодир шаклини олган эдики, сарховуз лабидаги ўтирадиган жойга шарқ томондан ҳам, гарб томондан ҳам заррача қуёш тушмас эди. Бу

чорбогларда нашвати, бодом, ёнгок, гилос, жилон жийда ва анбар бўйли жаннатда бўладиган хар бир мева гоятда яхши ва гўзал тарзда(ўтказилган) эди.

X ЖҶЙИ МУЛИЁННИНГ БАЁНИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ

Жўйи мулиён ерлари қадим вақтларда Тагшоданинг мулка бўлиб, у ўз фарзанд ва куёвларининг хар бирига таксим қилиб берган эди. Мархум амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн ал-Муътасимнинг лашкарбошиси бўлган Хасан ибн Мухаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир Исмоил Жўйи мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маволийларга вақф қилди. У хозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил доимо ўз маволийларига гамхўрлик кўргизар эди.

Бир қуни амир Исмоил Бухоро хисоридан Жўйи мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симо-ул-қабир — «Улуг сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «Бир вақти кетса-да, худойи таоло бирор сабаб тугдириб, бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса-да, бу ерлар сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қийматлироқ, яхшироқ ва хуш хаволироқдир»— деди. Худойи таоло насиб этиб амир Исмоил у ерларнинг ҳаммасини сотиб олиб, маволийларга берди ва ниҳоят, у ерлар Жўйи маволиён деб аталди, кўпчилик халқ эса уни Жўйи мулиён, дейдилар.

Бухоро хисорига бир текислик ер туташган бўлиб, уни «Даштак» дейдилар. Бу ерларнинг ҳаммаси қамишзор эди. Мархум амир Исмоил бу жойни ҳам Хасан ибн Мухаммад ибн Толутдан ун минг дирамга сотиб олди ва биринчи йилдаёқ қамишнинг пулидан ўн минг дирам ҳосил унди. Амир Исмоил бу жойни масжиди жомега вақф қилди. Амир Исмоилдан кейин унинг фарзандларидан қимқи амир бўлса у гўзаллиги, тоза ва хушхаволиги туфайли Жўйи мулиёнда ўзи учун боғ ва кўшқлар бино қилди.

Дарвозайи Навда шаҳар дарвозасига туташ бир мавзе борқи, уни «Қорақи Алавиён» — «Али авлоди экинзори» дейдилар. Амир Мансур ибн Нух бу жойга гоят гўзал бир кўшқ қурди; гўзалликда уни мисол қилиб гапирар эдилар; у уч юз эллик олтинчи йили (17 декабрь 966—6 декабрь 967) (қурилган) эди. Қорақи алавиённинг бу ерлари то Насрхон ибн Тамғочхон давригача султонлик мулки бўлган эди. Наср хон бу ерларни шаҳарга яқин бўлганлиги учун фақиҳларнинг дехқончилик қилишлари осонроқ бўлсин деб. илм ахлларига берди ва ўзи бунинг эвазига узоқроқ ерлардан олди.

Жўйи мулиён ва Қорақи Алавиён сомонийлар ҳукмронлигн даврининг охиригача обод эди. Мамлақат сомонийлар қўлидан кетгач, у саройлар хароб бўлди ҳамда тоқи Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон давригача Бухорода қақат хисордан бошқа (подшоҳлар учун) бирор муайян қароргоҳ бўлмади. Шамсулмулк Шамсободни бино қилди.

XI ШАМСОБОДНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ ХАҚИДА

Малик Шамсулмулк дарвозайи Иброҳим олдидан кўп даромадли ерларни сотиб олиб, дарвозагача қарийб ярим фарсанг қеладиғап жойда гўзал боғлар барпо этди, иморатларига кўп маблағ ва ҳазиналар сарф қилди ва у жойга Шамсобод деб ном берди

хамда Шамсободга туташ килиб подшоҳликка хос отлар учун бир ўтлок жой барпо этди ва уни гўрук (кўрук) деб атади ва узунлиги бир мил микдорида мустаҳкам девор билан ўраб, ичига бир қаср ва бир қаптархона қурди. Бу гўрук ичида бугу, кийик, тулки ва айик каби ёввойи жониворларни (хам) саклар ва уларнинг ҳаммаси ўргатилган эди. Гўрук баланд деворлар билан ўралган бўлиб, жониворлар қоча олмас эдилар.

Малик Шамсулмулк дунёдан ўтгач, унинг биродари Хизрхон тахтга ўтирди ва ана шу Шамсободга кўп иморатлар қурдирди. Улар гоятда гўзал эди. У хам дунёдан ўтгач, унинг ўгли Ахмадхон подшоҳ бўлди. У Шамсободга карамай қўйди ва ниҳоят, Шамсобод харобаликка юз ўгирди.

Маликшоҳ Хуросондан Бухорога (юриш килиб) келганида кўп жойларни вайрон қилди хамда (Бухородан) Самарқанд томон кетаётганида Ахмадхонни асир қилиб Хуросонга олиб кетди ва яна Мовароуннахрга қайтариб юборди. Ахмадхон (қайтиб келганда) Шамсобод тамом вайрон бўлган эди. У ўзига Жўйборда сарой қуришга буюрди, саройни қурдилар. Сарой ичига бог, оқар сувлар ва унинг такомил учун зарур бўлган барча нарсаларни жойига келтирдилар. Бу сарой ўттиз йилгача Бухоро ҳукмронларининг қароргоҳи бўлиб турди.

Арслонхон тахтга ўтиргач, ҳар вақт Бухорога келганида шу саройда бўлар эди. Кейинроқ у саройни буздириб ҳисорга олиб келишни лозим топиб, шунга буйруқ берди ва у жой хароб бўлиб қолди.

Бир неча йилдан кейин Арслонхоннинг фармони билан Бу Лайс кўчасидаги Дарвоза маҳалласида сарой ва унинг ичида подшоҳликка хос ҳаммом қурилди. Яна сарой дарвозаси олдига мисли қўрилмаган бошқа бир ҳаммом хам солинди. У сарой кўп йиллар давомида Бухоро подшоҳининг қароргоҳи бўлиб турди. Кейинроқ эса Арслонхоннинг фармони билан у саройни фақиҳлар учун мадраса қилиб бердилар, сарой дарвозаси олдидаги ҳаммом ва бирмунча кишлокларни у мадрасага вақф қилдилар. Ўзи учун хос саройни эса Арслонхон Саъдобод дарвозаси олдида қуришга буюрди; уни хам қурдилар.

XII КАШКАШОН (ДЕБ АТАЛГАН) ГУРУХНИНГ БАЁНИ

Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий ўз китобида келтирганки, Кутайба ибн Муслим Бухорога кириб уни олгач, Бухоро аҳолисига ўз уйлари ва ерларининг ярмини арабларга беришни буюрди. Бухорода бир қавм бор эдики, уни Кашкашон дер эрдилар; улар хурматли, кадр-қийматли ва эътиборли одамлар бўлиб, Бухоро аҳолиси ўртасида зўр обрўга эга эдилар; улар дехқонлардан бўлмайд, четдан келган кишилар бўлиб аслзода, савдогар ва бой одамлар эдилар. Кутайба уйлар ва асбоб-анжомларни тақсим қилиб беришга кистай бергач, улар ўз уй-жойлари ва асбоб-анжомларини бутунлай арабларга қолдириб, ўзлари учун шаҳар ташқарисида етти юзта кўшк бино қилдилар. У вақтларда шаҳарнинг катталиги (ҳозирги) шаҳристонча келар эди. (Кашкашонлардан) ҳар бирн ўз кўшқининг атрофига хизматқорлари ва ўзига қарашли одамлари учун уйлар қурди ва ҳар бир киши ўз кўшқининг олдига бог ва текис майдон барпо қилди ва улар ана шу кўшқларга қўчиб қолдилар. У кўшқлар ҳозирда вайрон бўлиб, кўпроқ қисми шаҳарга қўшилиб кетган; у жойда фақат икки-учта кўшк сақланиб қолган ва уларни «Кўшқи мугон» дейдилар. Чунки у жойда оташпараст (муг)лар турганлар. Бу вилоятда оташпарастларнинг ибодатхоналари кўп бўлган ва муглар кўшқлари дарвозаларининг

олдида гўзал ва оромбахш боглари бўлиб, уларнинг экин ерлари жуда кимматбахо бўлган.

Мухаммад ибн Жаъфар шундай ёзган: «Биз Амири хамид даврида эшитишимизча, Кўшки мугон ерларининг кимматбахо эканлигига сабаб шуки, подшоҳлар Бухорода жойлашганлар ва уларнинг хизматчилари ва яқин кишилари у ерларни сотиб олишга кизикканлар, натижада бу ерларнинг хар бир жуфти хатто тўрт минг дирамгача етган. Бу гап Амири (хамид)нинг кулогига етган-да у: «Менинг билишимча, подшоҳлар Бухорода тураржой килиб олишларидан илгари бу ерларнинг бахоси яна хам ортиқроқ бўлган, агар биров бир жуфти гов ер сотиб олмокчи бўлса, йил бўйи кидириб (ундай ерни) топа олмас эди, агарда, топа олса хар бир жуфтни ўн икки минг холис кумуш дирамга сотиб олиши лозим эди. Хозир бир жуфт ернинг нархи тўрт минг холис дирам бўлса, нарх арзонлашиб копти, халкда кумуш (пул) кам колган бўлса керак»,— деган.

Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср эса: «Бизнинг давримизда бу Кўшки мугон ерлари шундай (арзон) бўлдики, уни текинга берсалар хам, ҳеч ким олишни истамайди. Сотиб олингани хам (хукм-дорларнинг) халкка килган зулм ва шафкатсизлиги сабабли (экилмай ётади) ва текинга қолиб кетади»,— дейди.

XIII БУХОРО ВА УНИНГ АТРОФ ЕРЛАРИДАГИ АНХОРЛАР

Биринчиси Кармина анхорн; бу катта анхор. Иккинчиси Шопурком анхори. Бухоронинг авом халки бунини Шофурком дейишади. Хикоятда келтиришларича, сосонийлар сулоласидан бўлган Кисронинг фарзандларидан бири ўз отасига аччиқ килиб, бу вилоятга келган; унинг номи Шопур эди. «Пур» эрон тилида «ўгил» демакдир. У Бухорога келганида Бухорхудот уни яхши қабул қилди. Шопур ов қилишни яхши кўрар эди. Бир куни овга чиқиб у (Шопурком) томонига бориб қолди. У вақтларда ўша ерда ҳеч бир қишлоқ ва обод жой бўлмади, яйлоқ ва ов қилинадиган жой бўлган. Бу ер Шопурга ёқиб қолиб, уни обод қилиш учун улуш йўсинида ўзига берилишини Бухорхудотдан сўраган. Бухорхудот бу мавзени Шопурга берди ва Шопур у ерда катта анхор қазитиб, уни ўз номи билан, яъни «Шопурком» деб атади ва бу анхор (бўйлаб) қишлоқлар ва қаср бино қилди. Бу тевақал «Обавия қишлоқлари» дейдилар. Шопур яна Вардона қишлоғини бино қилди ва қаср қуриб, уни ўзи учун тураржой қилиб олди. (Шундай қилиб) у ерда катта бир мулк пайдо бўлди ва Шопурнинг вафотидан кейин қишлоқлар унинг авлодига мерос бўлиб қолди. Қутайба ибн Муслим Бухорога келган вақтда Шопур авлодидан Вардонхудот ҳукмрон эди ва у улуг подшоҳ бўлиб, Вардона қишлоғида турар ҳамда Тағшода Бухорхудот билан низолашар эди. Қутайбага Вардонхудот билан кўп жанглар қилишга тўғри қолди ва охири Вардонхудот ўлиб, Қутайба Бухоро мулкини Тағшодага берди. Бу қисса Байқанд ва Бухоронинг фатҳ этилиши бобида айтилади. Учунчи анхорни Харқонат ул-Улё, тўртинчисини Харқонруд, бешинчисини Овхатфар, бу гоят кенг ва катта анхордир,— олтинчиси Сомжан, еттинчисини Байқонруд ва саккизинчисини Фаровзи Улё дейдилар; бу (саккизинчи) анхор бўйлаб кўп қишлоқлар

жойлашган. Тўккизинчисини Фаровиз ис-Суфло ёки Коми Даймус ҳам дейдилар, ўнинчисини Арвон, ўн биринчисини Кайфур, ўн иккинчисини Руди Зар дейдилар. Бу шаҳарни (сугорувчи) анхордир. Биз айтиб ўтган анхорларнинг ҳаммаси серсув бўлиб, улар (ёкаси бўйлаб) кўп кишлоклар ўрнашган. Айтишларича, ҳамма анхорларни халк казиган, аммо Овхатфар анхорининг казилишида у ернинг халки захмат чекмаган, уни сувнинг ўзи ўйиб казиган. Хозир бухороликлар уни Руди Нафар дейдилар.

XIV БУХОРО ВА УНГА ТОБЕ ЖОЙЛАРНИНГ ХИРОЖИ

Сомонийлар ва улар кўл остидаги амирлар даврида Бухоронинг хирожи Карминаники билан кўшилиб бир гал бир миллион бир юз Олтмиш саккиз минг беш юз олтмиш олти дираму беш ярим донакни ташкил этган. Ундан кейин хирож хар жихатдан камайган, баъзи ерлар сув тагида қолиб кетиб, подшоҳ у мавзедан хирож олишни тўхтатган; сув олиб кетган жойдан (хам) хирож олмай кўйган; ерларнинг баъзиси алавийлар ва факихлар кўлига ўтиб султон булардан ҳам хирож олмаган. Баъзи ерлар масалан. Байканд ва бошка кўп кишлоклар, султоннинг мулкига ўтиб хирож дафтаридан ўчирилган ва Карминанинг хирожи Бухоро хирожидан ажратилиб (алохида олинган).

XV БУХОРОНИНГ КИШИЛАР «КАНПИРАК ДЕВОР» ДЕБ АТАЙДИГАН ДЕВОРИ ХАКИДА

Ахмад ибн Мухаммад (ибн) Наср айтадики, Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий бу фаслни шу (куйидаги) тартибда баён қилмаган, лекин сўз орасида баъзи гапларни айтиб ўтган. Аммо Абу-л-Хасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум»да батартиб келтирганки, халфалик Амир ул-муъминин Махдийга, яъни Хорун ар-Рашиднинг отасига етгач, аббосийя халифаларининг ҳеч бири ундан кўра порсорок бўлмаган, у бутун Хуросон амирлигини бир юз олтмиш олтинчи йили (15 август 782—4 август 783) Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусийга берди. Бу (амир) Марвга келиб шу ерда ўрнашди. Шундан кейин (Бухоронинг) кўзга кўринган кишилари, жамоалар сардорлари ва улуглари унинг олдида бордилар ва Сўгднинг барча сардорлари ҳам Хуросон амирига салом бериш учун Марвга келдилар. Хуросон амири улардан ўз вилоятларининг ахволи хақида сўради. Бухороликлар айтдиларки: «Биз турк кофирларидан ранж тортмоқдамиз, улар хар вақт тўсатдан келиб кишлокларни талайдилар; хозир улар яна келиб Сомдун кишлогини галадилар ва мусулмонларни асир қилиб олиб кетдилар». Абу-л-Аббос Тусий сўради: «Ўзингизда бирор чора бормики, мен (уни амалга оширишга) буюрсам!» Шу ерда хозир бўлган Сўгд малики Язид ибн Гўрак жавоб бериб: «Хуросон амирининг умри узун бўлсин! Қадим жохилият даврларида турклар Сўгдни талар эканлалар. Сўгдда бир хотин киши подшоҳ экан, у Сўгднинг атрофига девор кўтартирган ва Сўгд вилояти турклардан омон топга»,— деди. Шунда Абу-л-Аббос Тусий унинг ўзи томонидан Бухоро амири бўлиб турган Мухтадий ибн Хаммод ибн амир аз-Зухлийга Бухоро атрофига девор олдиришни буюрди ва туркларнинг кўллари Бухоро вилоятига етмасин учун, худди Самарқанддагига ўхшаш Бухоронинг ҳам ҳамма кишлоклари девор ичкарасида бўлсин,

деди. Мухтадий ибн Хаммод шундай деворни уришга, хар бир фарсанг (масофада) бир дарвоза куришга ва хар ярим мил (масофа)да биттадан мустахам минора кўтаришга буюрди. Бухоронинг козиси бўлган мархум Саъд ибн Халаф ал-Бухорий бу ишга мутасаддий бўлди. Нихоят девор икки юз ўн бешинчи йили (28 февраль 830—17 февраль 831) Мухаммад ибн Яхё ибн Абдуллох ибн Мансур ибн Халжад ибн Варакнинг даврида курилиб битди. Бундан кейин амир бўлган хар бир киши деворни тузаттириб, саклаб турар ва шу сабабли Бухоро ахолисига кўп харажат тушар, хар йили кўп пул сарфлашга ва жуда кўп хашар ташкил килишга тўғри келар эди. Охири рахматли амир Исмоил Сомоний халкни (бу кийинчиликни тортишдан) озод килди ва девор хам хароб бўлди, Амир: «То мен тирик эканман, Бухоро вилоятининг девори мен бўламан»,— деди ва устига олган бу вазифани тўла бажарди; у доимо жангларда ўзи катнашди ва Бухоро вилояти устидан душманларнинг зафар топишларига йўл кўймади.

XVI БУХОРО ШАХРИНИНГ ДЕВОРИ

Бухоро халки Хуросон амири Мухаммад ибн Абдуллох ибн Талха ат-Тохири томонидан Бухоро амири бўлиб турган Ахмад ибн Холиддан: «Шахримиз атрофида девор бўлиши керак, токи биз кечаси дарвозаларни беркитиб, ўғрилар ва йўлкесарлардан тинч бўлайлик»,—деб илтимос килдилар. Шундан кейин у девор уриш» га буюрди ва жуда яхши махам девор уриб, миноралар курдилар, дарвозалар ўрнатдилар. Бу иш икки юз ўттиз бешинчи йила (26 июль 849—14 июль 850) тамом бўлди; хар қачонки бирор лашкар Бухорога касд килса деворни кайтадан тузатишар эди» Арслонхон ўз (хукмронлиги) даврида эски деворнинг олдига бош» ка (янги) девор (хам) уришга буюрди ва иккала девор бир-бирига ёпишиб мустахам бўлди. (Лекин кейинрок) бу девор хам бузилиб кетди.

Беш юз олтмишинчи йили (18 ноябрь 1164—6 ноябрь 1165) одил ва билимдон хокон, дунё ва диннинг суянчиги Масъуд Килич Тамгочхонинг¹,— худо унинг ётган ерини нурлантисин,— буйруги билан Бухоро шахрн эски деворининг ташкарисидан девор урдилар; у хам вайрон бўлди. Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207—15 июль 1208) Хоразмшоҳ Мухаммад ибн Султон Такаш Бухорони олди ва яна сиртдан девор уришга буюрди; иккала деворни янгиладилар. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219—7 март 1220) татар лашкари келиб Бухорони олди ва у деворлар яна вайрон бўлди.

XVII БУХОРОДА ДИРХАМ ВА КУМУШ (ТАНГА) ЗАРБ КИЛИНИШИ

Бухорода сийм — кумуш (танга)ни дастлаб ишлатган киши Коно Бухорхудот номли подшоҳ эди. У Бухорода ўттиз йил подшоҳ бўлиб турди. Бухорода савдо бўз ва бугдой воситаси билан бўлар эди. Бошка вилоятларда кумуш (танга) зарб килганликлари хакида

подшоҳга хабар берган эдилар, у ҳам Бухорода соф кумушдан танга зарб килиб, унга ўзининг тож кийиб тургандаги суратини ишлашга буюрди. Бу воқеа Амир ул-муъминин Абу Бакр Сиддикнинг,— ундан худо рози бўлсин,— халифалик даврида бўлиб (бу кумуш танга) Хорун ар-Рашид давригача давом этди. Бунинг даврида эса бир юз саксон бешинчи йил рамазон ойида (13 сентябрь—12 октябрь 801) Гитриф ибн Ато Хуросонга амир бўлди. Гитриф Хорун ар-Рашиднинг онаси бўлган Хайзурон номли (хотиннинг) биродари эди. Хайзурон Атонинг кизи бўлиб: Ямандаги Жураш деб аталган шаҳардан эди. У асир тушиб қолиб Табаристонга ва у ердан Махдийнинг хузурига келтирилган эди. Махдий бу хотиндан икки ўғил кўрди; биринчиси Мусо ал-Ходий3 иккинчи Хорун ар-Рашиддир. Хайзуроннинг обрўси улугланганда) кейин Гитриф (Ямандан) унинг олдига келиб, шу ерда колди. Хорун ар-Рашид Хуросонни Гитрифга берди.

У вақтда «Бухоро ахолиси кўлида Хоразм кумуш (тангаси) муомалада бўлиб, одамлар у кумуш (танга)ни кўнгилсизлик билан олар эдилар. Бухоронинг (ўзида куйилган) у кумуш (танга) эса одамлар кўлидан чиқиб кетган эди. Гитриф ибн Ато Хуросонга келганида Бухоронинг катталари ва кўзга кўринган кишилари унинг олдига бордилар ва ундан: «Шахаримизда кумуш (танга) колмади, Хуросон амири буюрсалар, токи бизга кумуш (танга) зарб килиб берсинлар ва уни ўша қадимги Бухоро кумуш (тангаси) зарб килинган қолипда куйсинлар ва у кумуш (танга) шундай бўлсинки, ҳеч ким уни бизнинг кўлимиздан чиқариб ололмасин, шаҳримиздан ташқарига олиб кетолмасди ва биз ўз ўртамызда ўша кумуш (танга) билан муомала қилайлик»,— деб талаб, қилдилар. У вақтда кумуш кам эди; шаҳар ахолисини йигиб бу ҳақда улардан маслаҳат сўрадилар ва олти хил нарса — тилла, кумуш, тери, қалай, темир ва мислардан кумуш (танга) зарб қилишга қарор қилдилар. Шу (қарорни) амалга оширдилар ва ўша илгариги қолипни Гитриф номи билан, яъни «Сийми гитрифий»— «Гитриф кумуш (тангаси)» деб қўйдилар; авом халқ уни «гидрифий» деб атади. Қадимги кумуш (танга) соф кумушдан эди. Бу аралаш қилиб куйилган кумуш (танга) қора рангли бўлиб чиқди ва Бухоро ахолиси уни олмай қўйди. Султон уларга газаб қилгач, мажбуран оладиган бўлдилар. Олти гидрифий бир дирхам соф кумушга баробар, деб баҳо қўйдилар. Султон (ҳам) уни шу қийматда олди ва ниҳоят, у кумуш (танга) ривож топиб кетди ва шу сабабдан (халқ учун) Бухоро хирожини (тўлаш) оғир бўлди, чунки Бухоро хирожини илгари икки юз минг кумуш дирамдан бир оз камроқ эди, гидрифий тангаси куйилиб, олтитаси бир дирам соф кумуш баҳосида юргач, султон (бухороликларми) шу гидрифий билан хирож тўлашга буюрди, шунда гидрифий қамайиб кетиб, бир гидрифийнинг бир дирами бир дирам (соф) кумуш баҳосида юра бошлади. Султон эса (хирожини) кумуш билан олишни истамай, гидрифий талаб қилди. (Натижада) икки юз минг дирам кумушдан камроқ бўлган Бухоро хирожини бирданига 1.068.567 дирам гидрифийга бориб етди.

Мухаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бир йили икки юз йигирма дирам тоза кумуш саксон беш дирам гидрифийга (баробар) бўлган. Ахмад ибн Наср: «Биз бу китобни таржима қилаётганимиз беш юз йигирма иккинчи йили (6 январь — 24 декабрь 1128) юз дирам соф кумуш етмиш дирам гидрифий баҳосида бўлиб, бир мискол кизил олтин етти ярим дирам гидрифий (баҳоси)га тенг бўлади»,— дейди. Мухаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бу гидрифийни Бухоро шаҳарида Кўшки Мохак (деган жой)да зарб қилганлар. Гидрифий кумуш (тангасида) бошқа таркиблардан кўра кумуш кўпроқ. Айтишларича, бир гидрифийнинг ҳар бир дирамида бир хабба тилла бўлиб, ҳар бир ўн дирамида ярим дирамдан тортиб тўрт ярим донагача4 тилла бўлган. Сомонийлар сулоласидан (подшоҳ бўлган) ҳар бир киши ва сомонийлар сулоласидан кейинги бошқа подшоҳлар Бухорода

кўп майда пуллар зарб қилганлар. Бунинг бирор ажабланарли жойи бўлмаганлиги учун, у ҳақда гапирилмади.

XVIII БУХОРО ФАТХ ЭТИЛИШИНING БОШЛАНИШИ

Мухаммад ибн Жаъфарнинг баён қилишича, Убайдуллох ибн Зиёд Муовия томонидан Хуросонга юборилиб, у Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келган вақтида Бухоро подшоҳи, ўгли Тагшода кичик ёшли бўлгани туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллох ибн Зиёд Байканд ва Ромтинни олиб кўп кишиларни асир қилди. Тўрт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палакмонларни шахарга тўгрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллох ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун мухлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингдаман»,— деб, кўп хадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллох ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун мухлат сўради. (Нихоят) турк лашқари етиб келди ва бошқалар ҳам йигилишиб лашқар қўпайди; кўп урушлар қилдилар ва охири кофирлар енгилиб қочдилар, мусулмонлар уларнинг орқаларидан бориб қўпларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди, у (йигилиб келган) лашқарлар ўз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, қийим-кечак, тилла ва қумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат кўп ўлжа қўлга қиритдилар. Улар хотиннинг бир пой этигини ҳам пайпоги билан топиб олдилар. Этик ва пайпок тилла (ишлатилиб тикилган ва) қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирхам турди.

Убайдуллох ибн Зиёднинг фармони билан дарахтларни қесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар; шахар ҳам хатарда эди; хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирхам баробарига сулх тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллох ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам ўзи билан олиб кетди. У эллик олтинчи йили (25 ноябрь 675—13 ноябрь 676) Хуросон амирлигидан туширилганидан кейин Саъид ибн Усмон Хуросон амири бўлди ва Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келди. Хотин унга одам юбориб: «Убайдуллох ибн Зиёд билан тузган сулҳимда барқарорман»,— деди ва молдан бир озини юборди. Ногоҳ шу аснода Сўғд, Кеш (Шахрисабз) ва Нахшаб (Карши) лашқарлари етиб келдилар. Уларнинг сони бир юз йигирма минг эди. Хотин сулх тузганлиги ва мол юборганлигига пушаймонлик билдирди. Саъид: «Мен ҳам шундай фикрдаман»,— деди-да, молни қайтариб юбориб: «Бизнинг орамизда сулх йўқ»,— деди. Шундан кейин лашқарлар йигилишиб бир-бирларига қарама-қарши туриб саф тортдилар. Худойи таоло кофирлар дилига ваҳима солиб, уларнинг ҳамма лашқарлари урушсиз орқага қайтдилар. Хотин ёлғиз қолиб яна одам юборди ва (Саъиддан) сулх сўради, мол (микдорини) қўпайтириб ҳаммасини юборди. Саъид: «Мен энди Сўғд ва Самарқандга бораман, сен менинг йўлимдасан, (қайтишимда) менинг йўлимни тўсмаслигинг ва мени ранжитмаслигинг учун сен томондан бирор гаров бўлиши лозим»,— деди. Хотин маликзодалар ва Бухоро дехконларидан саксон кишини гаров қилиб Саъидга берди. Саъид Бухоро дарвозасидан қайтиб кетди ва шу кетганича кетмоқда.

Хикоятда келтиришларича, хотин ўз эрининг хизматкорларидан бирига ошиқ эди; одамлар унинг ўгли Тагшода ўша кишидан бўлган ва хотин бу болани ўз эридан бўлган

деб кўрсатади, аммо бу бола Бухорхудотдан эмас деб гапирар эдилар. Унинг лашкарларидан бир гурухи эса: «Биз унинг мамлакатини бешак подшоҳзода бўлган бошка бир худотзодага берамиз»,— дер эдилар; хотин уларнинг бу касдларидан огоҳ бўлиб, уларни ўзидан даф қилиш учун тадбир кидирар эди. Саъид билан сулх тузилиб, Саъид ундан гаров талаб қилгач, хотин хийла қилди ва халиги максадни мўлжаллаган ўша гурухни гаровга бериб, улардан халос бўлди ва Саъиддан ҳам кутулди.

Яна Саъид хақида хикоят қиладиларки, у хотин билан сулх тузганида: «Менга салом бериш учун хузуримга чиқишинг керак», деган; хотин унинг айтганидек саломга чиққан, у яна: «Менинг саркардаларим олдига (хам) саломга чиқишинг керак»,— деган. Хотин унинг саркардаларидан хар бири учун хам саломга чиққан. Саъиднинг лашкар бошлиқларидан бири Абдуллох Хозим эди, у ўзининг чодир ичида катта гулхан ёкишга буюрди ва ўзи (олов ёнида) турди. (Чодир ичи) жуда иссиқ эди, Абдуллох ранги қизил киши бўлиб, оловнинг иссигидан кўзлари хам қизариб кетган эди ва қалласи қатталигидан уни Байгория деб масалда келтирар эдилар; вахшатли бир киши эди. У қуролланган холда қилич яланғочлаб турди ва унинг олдига қирган хотин кўркиб тез қочиб қикди ва айтди:

Эй гулом, сени худо ажаб гўзал қилиб безантирипти,
Ёмон кўз (сендан) узок бўлсин, сенга яқинлашмасин!

Хикоят: Сулаймон Лайсий айтадики, Саъид хотин билан сулх тузилгандан кейин Бухорода касал бўлиб қолди; хотин уни кўргани қирди; унинг тиллага тўла бир хамёни бор эди, у қўлини хамёнга солиб, ундан иккита нарса чиқарди-да: «Бунинг биттасини ўзим учун саклайман, мабодо касал бўлиб қолсам ейман, мана бу иккинчисини сенга бераман, уни есанг соғаясан»,— деди. Саъид: «Бу нима нарса эканки, бу хотин шунчалик азиз ва улуг тутиб менга берди»,— деб ажабланди ва хотин чиқиб кетгач қараса, у нарса эскириб кетган бир дона хурмо экан. Шунда у одамларига буюрди: улар бешта туяга янги хурмодан ортиб хотиннинг олдига элтдилар. Хотин қопларни очиб кўп хурмони кўрди; хамёнини очиб ўзининг хурмосини чиқарди-да, у хурмолар билан солиштирди; қараса улар ўзи саклаб юрган хурмодек экан; шунда у узрга қелиб: «Бизда бундай нарса кўп бўлмайди, бу икки дона хурмони касаллик пайтда нстеъмол қилиш учун кўп йиллардан бери саклаб юрардим»,— деди. Ривоят қилишларича, бу хотин ёқимли ва гўзал аёл экан ва Саъид унга ошиқ бўлиб қолган экан. Бухороликларнинг бу ҳақда бухоро тилида қўшиқлари бор.

Бир ривоятда келтиришларича, Саъид Бухорога қелган вақтида раҳматли Қусам ибн Аббос хам Бухорога қелган экан, Саъид уни хурмат қилиб: «Бу ўлжалардан хар қишига бир хисса, сенга эса минг хисса бераман»,—деса, Қусам,—худо ундан рози бўлсин,—«шариат буюрган бир хиссадан бошка (ҳеч нарса) олмайман»,—деган. Шундан кейин раҳматли Қусам Марвга борган ва у ерда вафот этган. Баъзиларнинг айтишларича, у Самарқандда вафот этган. Яна худо билимдонрок.

(Шундай қилиб) Саъид Бухоро ишларидан фориғ бўлгач, Самарқанд ва Сўғдга бориб кўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Саъид Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп мол қўлга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб қелганида хотин одам юбориб: «Соғ-саломат қайтиб қелдинг, энди гаровни бизга қолдириб кет»,—деди. Саъид эса «Хали сендан хотиржам бўлганим йўқ, токи Жайхундан ўтгунимгача гаровлар мен билан бўлади»,— деди. Жайхундан

ўтганида хотин яна одам юборса: «Марвга етгунимча кўятур»,—деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча кўятур», Нишопурга етганида «Куфага етиб олай»,— деди ва ундан Мадинагача олиб кетди.

Мадинага етганидан кейин, Саъид гуломларига буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) килич ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган кимхоб кийимлар, тилла ва кумушларнинг хаммасини олди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд килиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хорлик қолди? У бизни кул килиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хорлик билан ўлгандан кўра бир йўла фойдали иш килиб ўлайлик»,— дедилар ва Саъиднинг саройига кириб зшикларни маҳкам беркитдилар, Саъидни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу (воқеа) Язид ибн МуовияЗ халифалик килиб турган вақтда бўлган эди.

Сўнгра Муслим ибн Зиёд ибн Абийх4 Хуросон амири килиб тайинланди ва Хуросонга келди. Бу ерда лашкар тузиб, Бухорога борди. Хотин бу лашкар ва тайёргарчиликларни кўриб, Бухоро лашкари уларга қарши туролмаслигини билди-да, сўгд подшохи Тархунга одам юбориб: «Мен сенга хотун бўлай. Бухоро сенинг шахаринг, сен келиб бу мамлакатдан араблар қўлини узоклаштиришинг лозим»,— деди. Тархун бир юз йигирма минг киши билан келди, Бидун ҳам Туркистондан қўп лашкар билан келди. «То бу лашкар етиб келгунича хотин Муслим билан сулх тузиб, унга дарвсзаларни ва ташқарида бўлган қўшқ эшикларини ҳам очган едн. Бидун (Бухорога) етиб келди ва Харконруднинг у томонига тушди. Муслимга: «Бидун етиб келди ва хотин унга бўйсунди ҳамда шахар дарвозаларини беркитдилар»,— деган хабарни етказдилар. Муслим ибн Зиёд Мухаллабнинг олдига одам юбориб: «Мухаллабга айт, бориб Бидун лашқарининг қандай андозада эканлигини кўрсин ва айгокчилик шарти нима булса уни жойига келтирсин!»—деди. Мухаллаб жавоб бериб: «Хеч ким бундай ишга мендек одамни юбормайди; мен ҳаммага таникли кишиман; шундай бир кишини юборгинки, агар у саломат қайтиб келса, сенга тўгри хабар келтирсин ва агар халок бўлса, лашқарингга нуксон етмасин», деди. Муслим эса: «Хар нима бўлса ҳам сен боришинг керак!»—деди. Мухаллаб: «Агар мен боришим шарт бўлса, лашқаринг хар бир тўдасидан биттадан кишини мен билан бирга юбор ва менинг кетганимни хеч кимга билдирма!»—деди. Муслим у айтганидек килди ва ўз амакисининг ўглини (хам) у билан бирга юборди; хаммалари кечаси Мухаллаб билан йўлга чиқдилар ва душман лашқарига билдирмай керакли маълумотларни билиб олдилар. Тонг отгач, Муслим ибн Зиёд эрталабки намозни ўқиб бўлди-да, одамларга қараб: «Мен кеча Мухаллабни айгокчилик қилиш учун юбордим»,— деди. Бу хабар лашқар орасига тарқалди ва буни эшитган араблар: «Амир биздан олдинроқ ўлжа олсин учун Мухаллабни юборипти, агар жанг бўлганида эди у билан бирга бизни ҳам юборар эди»,— дедилар. Улардан бир тўдаси тезда отларига миниб Мухаллабнинг орқасидан то дарё лабигача бордилар. Мухаллаб уларни кўргач: «Сизлар келиб хато қилибсизлар; мен яширин турган эдим, сизлар эса ошқора келаяпсизлар, энди кофирлар ҳаммамизни тутиб оладидар»,— деди. Мухаллаб санаб қараса мусулмонлар тўққиз юз киши экан, у: «Азбаройи худо! Қилган ишингиздан ўкинаси»,— деди. Шу вақт улар саф тортдилар ва Бидун лашқарининг айгокчилари уларни кўрдилар. Мусулмонлар тезлик билан қарнай қалиб хаммалари бирдан отларига миндилар ва сафларга тизилдилар.

Турк подшохи уларга хужум қилди ва арабларнинг тинқалари қуриди. Мухаллаб: «Мен

шундай бўлишини билган эдим»,—деди, Улар: «Энди қандай тадбир қўллаш керак?»—деб сўрадилар, У «Илгарирок юринглар!»—деди. Улар эса орқага чекиндилар за Бидун кетларидан етиб келиб мусулмонлардан тўрт юз кишини ўлдирди, колганлари лашкаргоҳга кочиб бордилар.

Эртаси куни тонг отгач, Бидун сувдан ўтиб, Хўтан амирининг олдига келди, (чунки) уларнинг оралиги ярим фарсанг келар эде (Сўнг араблар билан) жанг бошланиб кетди. Мухаллаб бирнчи бўлиб урушга кирди, каттик уруш бўлиб кофирлар ёпирилиб уни ўртага олдилар. Мухаллаб: «Менга ёрдам беринг»,— деб кичкирди. Муслим паришон хол бўлиб: «Бу Мухаллабнинг товушк-ку!»—деди. Шу вақтда Абдуллох (ибн) Худон Муслимнинг олдида сўз котмай жим турган эди. Муслим ундан: «Сенга нима бўлди, бирор сўз гапирмайсан?»—деб сўради. У: «Азбаройи худо! Агар халокат хавфли бўлмаса Мухаллаб кичкирмайди, энди отга минаман-да, ўз гарданнимдаги вазифани адо этаман, агар мени халокат карши олса, унга ҳам тайёрман»,— деди. (Араблар) хар гал кочишга тутунганларида Мухаллаб кичкирар эди. Муслим: «Бир оз сабр килинг!»— деди. Шу орада Муслим дастурхон ёздириб нон ея бошлаган эди, Абдуллох ибн Худон: «Хозир нон ейиш вақти эмас, сени худо тўйгизсин! Халок бўлай деяпсан-ку, хабаринг йўк, сен жанг кишиси эмасмисан?»—деди. Муслим: «Энди нима чора кўрамиз?»—деб сўраган эди у: «Отликларга айт, пиёда бўлиб жанг майдонига юрсинлар»,— деди. Шундай қилдилар. Абдуллох (ибн) Худон Мухаллаб томонга югуриб кетди. Мухаллаб каттик курсовда колган эди, (Абдуллох): «Оркангизга карангиз!»—деб кичкирди, (мусулмонлар) орқага караб ёрдамга келаётган кишиларни кўрдилар, диллари қувватланиб гайратга кирдилар ва жангни кучайтириб юбордилар. Шу орада Бидун ўлдирилди; мусулмонлар такбир айтиб юборган эдилар, кофирлар бирдан қоча бошладилар, мусулмонлар уларнинг кетларидан қувиб бориб ўлдира бердилар ва, ниҳоят, уларни бутунлай енгиб, кўп ўлжалар олдилар. Ўлжаларни ўша куни таксим қилган эдилар — хар бир отликка икки минг тўрт юз дирамдан теғди. Хотин одам юбориб сулх талаб қилди: Муслим у билан сулх тузиб жуда кўп мол олди. Хотин Муслимга: «Сендан илтимос қиламанки, менга Абдуллох Хозимни кўрсатсанг, унинг суратини бир марта кўриб беҳуш бўлиб эдим, менимча у одам жинсидан бўлмаса керак»,— деди. Муслим Абдуллох Хозимни ўзи турган меҳмонхонага чакириб хотинга кўрсатди. Абдуллох кўк рангли ипак кийим кийган ва кизил салла ўраган эди. Хотин уни кўрганида унга сажда қилди ва ажабланганидан хадялар юборди. Муслим галаба қозониб ва кўп ўлжалар олиб Хуросонга қайтиб кетди.

ҲИХ ҚУТАЙБА ИБН МУСЛИМНИНГ ХУКМРОНЛИГИ ВА БУХОРОНИНГ ФАТХ ҚИЛИНИШИ, МОВАРОУННАХРНИНГ АРАБ ВА АЖАМ1 ЎРТАСИДА ТАКСИМЛАНИШИ

Қутайба ибн Муслим Хажжож томонидан Хуросон амири қилиб тайинлангач, Хуросонга келиб бутун Хуросонни ўзига бўйсундирди ва Тўхористоннинг фатх этилиши (хам) унинг кўлида тамомланди. У саксон саккизинчи йили (12 декабрь 706—30 ноябрь 707) Жайхун дарёсидан ўтди. Байканд аҳолиси бундан хабардор бўлиб, Байкандни жуда мустаҳкам хисор билан ўрадилар. Қадимги вақтларда Байкандни шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан, уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда каттик жанглар қилди; мусулмонлар эллик кунгача (хисорни олиш учун) чора тополмай захмат чекдилар

ва (охири) хийла ишлатдилар. Бир гурух (аскарлар) девор тагидан минора ва хисорнинг ичкараси томон лахм казиб, отхонадан чикдилар, (сўнг) деворни кавлаб рахна очдилар; мусулмонлар хануз ҳам хисорга келаолмаётган эдилар, (энди) рахна оркали ичкари кирдилар. Кутайба: «Хар ким шу рахнадан ичкари кирса унга хуни бахосида (мукофот) бераман, агар у ўлдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман»,—деб кичкирди. (Шундан кейин) хар ким ичкари киришга кизикди ва (нихоят) Хисорни олдилар. Байканд ахолиси омон тилади. Кутайба сулх тузиб мол олди ва Варко ибн Наср Бохилийни уларга амир килди-да, ўзи Бухорога караб юрди.

Кутайба Хунбунга етиб келганида унга: «Хисорнинг кишилари кўзголон килиб амирни ўлдирди»,—деган хабарни етказдилар. Кутайба лашкарига: «Боринглар, Байкандни талон-торож килинглар. Уларнинг конларини (тўкишни) ва молларини (олишни) халол килдим»,—деб буйрук берди. (Кўзголон) сабаби шу эди; байкандлик бир кишининг сохибжамол иккита кизи бор эди; Варко ибн Наср иккаласини ҳам ўзига олди, шунда у киши: «Байканд катта шахар, нима учун: сен бутун шахардан факат менинг иккита кизимни оласан?»—деди. Варко жавоб бермади, у киши сакраб туриб Варконинг киндигига пичок урди, лекин бундан бир иш чикмади — Варко ўлмай колди. Бу хабар Кутайбага етгач, у кайтиб Байкандга келди ва у ерда кимки урушга ярокли бўлса хаммасини ўлдирди, колганларини асир килиб олди, шундай килиб, Байкандда ҳеч ким колмади ва Байканд хароб бўлди, Байканд ахолиси савдогарлар бўлиб, кўплари Чин мамлакати вилоятларига ва бошка жойларга савдо килиш учун кетган эдилар, улар кайтиб келганларидан кейини болалари, хотинлари ва ўз якин кишиларини талаб килиб, араблардан сотиб олдилар ҳамда Байкандни яна обод килдилар. Айтишларича, Байканддан бошка буткул вайрон бўлиб бўшаб колган, сўнг яна ўз ахолиси кўли билан тезда обод бўлган ҳеч бир шахар йўқ.

Хикоят. Ривоят килишларича, Кутайба Байкандни фатх килганида бир бутхонада огирлиги тўрт юз дирам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир канча кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг хаммасини жамлаб торозида тортганида бир юз эллик минг мискол чиккан. У хар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган. Кутайба: «Бу қадар катта марваридларни қаердан келтирдингиз?»—деб сўраганида: «Иккита куш оғзида олиб келиб мана шу бутхонага ташлаган»,—деб жавоб берганлар.

Кейин Кутайба бу кимматбахо нарсаларни йигиб халиги иккита марварид билан биргаликда Хажжожга юборди ва унга Байканднинг фатх этилганлиги хакида хат ёзиб, у икки дона марварид киссасини ҳам қайд килиб ўтди. Хажжож унга шундай жавоб ёзди: «Хатда айтганларинг менга маълум бўлди; у икки дона катта марварид доналаридан ва уларни кушлар олиб келганлигидан мен жуда ажабландим, аммо шундай кимматли нарсани қўлга киргизиб, уни бизга юбориб кўрсатган саховатинг ундан ҳам ажойиброк туюлди; худо сенга баракат берсин!»

Шундан кейин Байканд кўп йиллар хароб бўлиб колди. Кутайба Байканд ишидан фориғ бўлгач, Хунбунга караб жўнади ва кўп жанглар килиб Хунбунни, Торобни ҳамда кўпгина майда кишлокларни олди ва Вардонага кетди. У ерда Вардонхудо номли бир подшоҳ бор эди, у билан кўп урушди ва охири Вардонхудо ўлиб, Кутайба кўп кишлокларни олди. Бухоро кишлокларидан Тороб5, Хунбун ва Ромтин оралигида кўп лашкар тўпланиб Кутайбани ўраб олдилар. Сўгд подшоҳи Тархун кўп лашкари билан, Хунукхудо кўп аскар билан, Вардонхудо ўз аскар билан келдилар; Хитой подшоҳининг жияни малик Кўрмагонунни ёллаган эдилар у ҳам Кутайбага қарши жангда (Сўгд подшоҳига) ёрдам

бериш учун кирк минг лашкар билан келди. Лашкарлар жам бўлдилар. Кутайбанинг иши огирлашди. Кутайба ва унинг ёронлари куролсиз эдилар. Кутайба: «Бундан буён (аскарлар) куролларини ўзларидан узоклаштирмасинлар, аскарларни (лашкаргохдан) таркатмасинлар!—деб буйрук берди. Шу сабабли курол-ярог кимматлашиб кетди; масалан, битта найза эллик дирам, битта калкон эллик ёки олтмиш дирам, битта совут етти юз дирам бўлди.

Хайёни Набатийб Кутайбага караб: «Агар худойи таоло менинг сабабчилигим билан бу балони сендан кайтарса нима дейсан»—деб сўради. Кутайба жавоб бериб: «Мен ўзим ҳам шувдай йўл ахтармоқдаман»,— деди. Хайёни Набатий Кутайбага «Менга эртагача мухлат бер»,— деди. Эртаси тонг отганида Хайёни Набатий Сўгд маликининг олдида одам юбориб «Менинг сенга айтадиган бир насихатим бор, биз иккаламиз бир жойда учрашишимиз керак»,— деди. Тархун: «Дуруст» кай вақтда учрашамиз?»— деб сўради. Хайён: «Лашкар урушга машгул бўлиб, жанг кизиган вақтда»,— деди. Шундай килдилар. Уруш кизиган пайтда Хайёни Набатий Тархун билан учрашиб: «Мулк кўлингдан кетипти-ю, сенинг хабаринг йўк»,— деди. Тархун: «Кандай килиб»,— деб сўради. Хайён унга: «Биз (араблар) хаво иссик вақтдагина бу ерда тура оламиз, энди хаво совуб колди ва бизнинг ва бизнинг вақтимиз етди. Токи биз бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш киладилар, бу ердан кетганимиздан кейин эса сен билан уруш киладилар, чунки Сўгд вилояти яхши жой, яхшиликда унга ўхшаш жой дунёда йўк, қаёқда улар Сўгдни сенга колдириб, Туркистонга кетадилар? Улар мамлакатингни оладилар, сен эса кийинчиликда коласан»,— деди. Тархун «Мен кандай чора кўллайман?»—деб сўради. Хайён: «Чоранг шуки, Кутайба билан сулх тузиб бирор нарса берасан, туркларга эса ахволни шундай кўрсатасанки, гўё Хажжождан биз (араблар)га Кеш ва Нахшаб йўли билан кўп лашкар ёрдамга келаётган бўлади. Ўзинг эса: «Мен ўз вилоятимга кайтиб кетаман»,— дейсан; шунда турклар ҳам кайтадилар. Сен биз билан сулх килиб шартнома тузганингдан кейин биз сенга ёмонлик истамаймиз ва сени ранжитмаймиз, сен у кийинчиликдан кутуласан»,— деди. Тархун: «Менга яхши маслаҳат бердинг, мен шундай киламан, шу кечаёк кайтаман»,— деди. Кечаси бўлгач, Тархун Кутайба олдида одам юборди, у билан сулх тузиб мол ва икки минг дирам юборди. Унинг лашкари карнай чалиб кайтишга бошлади. Дехконлар ва амирлар: «Нима бўлди?»—деб сўрадилар. Тархун: «Зинхор хушёр бўлинг! Хажжож Кеш ва Нахшаб томонидан кўп лашкар юборипти, улар оркамиздан келиб, бизни ўртага оладилар, мен ўз вилоятимга кайтаман»,— деб жавоб берди. Кўрмагонун турк одам юбориб бу холдан хабар сўраган эди, унга ҳам хабар килдилар, у ҳам карнай чалдириб кайтишга тушди ва (аскарлари) йўл-йўлакай вилоятни талаб кета бердилар. Худойи таоло у балоки мусулмонлар бошидан даф килди. Кутайба тўрт ойдан бери у ёқда қолиб кетиб, шу муддат ичида Кутайба за унинг ёронлари хакида Хажжожга бирор хабар етмаган ва Хажжожнинг дили бу томон билан машгул эди; масжидларда куръон ўқиб, хатмлар килар ва дуолар ўқир эдилар. Кутайба ва унинг ёронлари яна Бухорога бордилар; бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг килар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни ўлдирар, баъзиларни асир ҳамда кул килиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига кайтиб келар эди. Худойи таоло Бухорони ҳамма офат ва балолардан сакласин!

XX БУХОРОНИНГ ФАТХ ЭТИЛИШИ ВА У ЕРДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРКАЛИШИ

Мухаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, Тагшоданинг онаси бўлмиш хотиннинг эри Бухорхудот ўлганида, унинг ўгли подшодзода (Тагшода) кичик ёшли бўлиб, шу хотин подшоҳлик килиб турди. Унинг зикри Убайдуллох ибн Зиёд ва Саъид ибн Усмон ибн Аффон,— худо уларнинг иккаласидан рози бўлсин,— ҳақларида сўзланганда баён килинди. Ислому лашкари ҳар сафар Бухорога келганида ёзда газот килар, кишда эса кайтиб кетар эди. У хотин (Бухорога араблардан) ҳар ким келса у билан озгива уруш килар, сўнгра сулҳ тузар эди. Унинг ўгли кичик бўлганидан қариндошларининг ҳар бири бу мамлакатни эгаллаш тамаида эди. (Илгари) Бухорхудот Бухорони жанг килиб олган эди.

Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганида) мусулмон бўлар, араблар кайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Кутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Кутайба жанг килиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга қийинчиликлар тугдириб, дилларига мусулмончиликни ўрнаштирди. Улар эса ислом динини юзаки қабул этиб, ҳақиқатда бутпарастлик килар эдилар. Кутайба араблар бухороликлар билан бирга яшаб уларнинг хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турсалар, улар заруратдан мусулмон бўладилар, деган мақсадда Бухоро аҳолисига ўз уйларининг ярмини арабларга беришга ундаб буйруқ чиқаришни тўғри топди ва шу йўл билан у мусулмончиликни ўрнатди ҳамда шариату ҳукмларини бажаришга уларни мажбур этди. Кутайба масжидлар бино қилди, кофирлик ва оташпарастлик асарларини йўқотди. У кўп жидду-жаҳд килиб, ҳар кимданки шариату ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйруқ берди, токи худойи таоло бу яхши иш савобини Бухоро аҳолиси учун охирау захираси қилсин!

XXI МАСЖИДИ ЖОМЕНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ

Кутайба ибн Муслим тўксон тўртинчи йили (7 октябрь 712—25 ноябрь 713) Бухоро хисорининг ичида масжиди жоме бино қилди. У жой (илгари) бутхона эди. Кутайба Бухоро аҳолисига ҳар жума куни у ерга йигилишга буюрди; чунончи, у ҳар жума куни жарчи қўйиб: «Жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирам бераман»,— деб чакиртирар эди. Бухороликлар дастлаб ислом динини қабул этган пайтларида арабчани ўргана олмаганларидан намозда қуръонни форс тилида ўқир эдилар. Руқуъга бориш вақтида уларнинг орқаларида бир киши туриб, «Бкнитонкинт».— деб сажда қилмокчи бўлганларида: «Нкуниёнкуни»,— деб қичкирар эди.

Мухаммад ибн Жаъфар ўз китобида мана шундай дейди: «Бухоро масжиди-жомеини қўрдим, унга суратлик эшиклар ўрнатилган бўлиб, суратнинг юзи тарошланган ва бошқа жойлари ўз ҳолича қолдирилган эди. Мен (бунинг сабабини) ўз устозимдан сўрадим. У айтди: «Мен бу эшик ва бошқалар (ҳақида) эшикларни дастлаб ўрнатган ва кўп умр қўрган бир дурадгор кишидан сўраганимда, у айтган эдики, бухороликлар тил учиди мусулмонликка иқроу бўлиб, яширин равишда бутга чўқинар эдилар. Шаҳардан ташқарида етти юзта қўшқ бўлиб, уларда бойлар турар эдилар ва улар итоатсизроқ

бўлганликларидан масжиди жомега кўп кишилар хозир бўлмас эди, халиги икки тангани олиш учун камбагалларгина боришга кизикар, аммо бойлар эса кизикмас эдилар. Бир жума куни мусулмонлар кўшкларнинг эшикларига бориб уларни жума намозига чакира бериб зериктирдилар, шунда бойлар кўшк тоmidан туриб мусулмонларни тош билан урдилар, (икки орада) уруш бўлиб, мусулмонларнинг кўллари баланд келди ва улар бойлар касрларининг эшикларини кўчириб (Бухорога) келтирдилар. У эшикларга хар ким ўзи (чўкинадиган) бутнинг суратини ишлатган эди. Масжиди жоме кенгайтирилган вақтда у эшикларни масжиди жомега ишлатдилар ва эшиклар хунук бўлиб кетмасин учун суратнинг юзинигина кириб ташлаб, бошка жойларини ўз холича колдириб курдилар». Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср бундай дейди: «Хозир ўша эшиклардан биттаси сакланиб колган ва томлардан масжиди жоме эшигига тушиб келаберишингда Хуросон амирининг саройига бормокчи бўлганинда, биринчи эшикни колдирсанг, иккинчиси ўша эшиклардан (сакланиб) колганидир. Унда хали хам тарошланганлик асари кўриниб турибди. Хисор ичида бўлган масжиди жомени Кутайба бино килган, одамлар унда намоз ўқир эдилар. Мусулмонлик кенг таркалиб, одамларнинг ислом динига бўлган рағбатлари кундан-кунга ортаборгач, улар бу, масжидга сигмай колдилар. (Бу хол) Фазл ибн Яхё ибн Холид Бармакий давригача давом этди. У Хорун ар-Рашид замонида Хуросон амири бўлди. Бухоро халки йигилдилар ва иттифоклашиб бир юз эллик тўртинчи йили (24 декабрь 770— 32 декабрь 771) хисорнинг (окава сувлари тушадиган) ховузини казидилар хамда хисор ва шористон ўртасида масжиди жоме бино килдилар! Хисор масжиди жомесида жума намозини ўқир эдилар.' Масжиди жоме эскиргач ва хисор масжиди жомеси бекор қолиб хирож девонига айлангач, катта масжидни куришда хеч ким Фазл ибн Яхё ибн Холид Бармакий каби кўп саъй-харакат кўргазган эмас у бу ишга кўп мол харж килган. Ундан, кейин то мархум амир Исмоил Сомоний давригача хар ким бу масжидни кенгайтириб борди. Амир Исмоил кўп уйлар сотиб олди ва масжиди жомени учдан икки хиссасича кенгайтирди. Рамазон ойида масжидларга шамдонлар кўйишни дастлаб буюрган киши шу Фазл ибн Яхё ибн Холид Бармакий эди.

Хикоят. Айтишларича, Амири саъид Наср ибн Ахмад ибн Исмоил даврида, (бир йили) рамазон ойида жума куни халк масжиди жомега тўлиб турган вақтда масжид бирдан босиб қолиб, кўп кишилар у ерда Халок бўлган, бутун шаҳарда таъзия ўтказилган. Масжид тагида колганларнинг баъзиларини чиқариб олганларида улар хали нафас олиб турар, аммо бир оз вақтдан кейин жон берар эдилар; баъзиларининг кўл ва оёқлари сииган эди. Шаҳар (ахалисидан) кўп кишилар халок бўлганидан бу ходисадан кейин Бухоро шаҳари (карийб) бўшаб колди. Шаҳар кишилари (масжидни кайта куришга) яна жидду-жаҳд кўрсатдилар султоннинг якин кишиларидан хар бири бунга ёрдам берди; мархум Абу... кози бу ишни бошкариб турди, ниҳоят масжиди жоме бир йил ичида курилиб битди. Кейинги йили эса у яна бузилиб кетди; кибла (томонининг) хар икки ёни йикилиб тушди. Лекин у ерда одамлар йўк эдилар. Беш йил муддатда (масжидни) яна кайтадан тузатдилар. Абу Абдуллох ал-Жайхоний уч юз олтинчи йили (14 июль 918—2 июль 919) холис ўз пулидан минора барпо этди. У ўша вақтда султоннинг вазири эди. Бу масжиди жоме хисорга пайваст эди. Токи Иброхим Тамгочхон хукмронлигининг охиригача (шундай турди); у тахтга ўтирди. Тамгочхоннинг Шамсулмулк Наср ибн Иброхим номли бошка бир ўгли бор эди, у Бухорони олишга касд килди. Сайфас Бухоро хисорини мустахкамлади. Шамсулмулк Бухоро хисори дарвозасида туриб жанг килар эди. Масжиди жоменинг минорасидан туриб хисорга ўк отар эдилар ва бундан хисор

ахли кийинчилик тортар эди. Шамсулмулк буйруги билан хисордан олов отдилар, миноранинг тепаси ёгочдан ишланган эди у куйди ва ёниб турган ёгочлар масжиди жомега тушиб у хам куйди. Малик Шамсулмулк хисорни олиб Бухоро мамлакатини кўлга киритгач, масжиди жомени яна тузатишга буюрди хамда унинг буйругига кўра хисор билан масжиди жоме ўртасига хандак казидилар ва минора тепасини пишик гишдан ишладилар. Яна Шамсулмулк максурани ва ичкарисиди максура ўрнашган саройни хисордан узокрокка куришга буюрди. Хожалар ва бойлардан хар ким ёрдам берди ва нихоят, бу иморатлар курилиб битди.

Масжиди жоменинг бу куйиши тўрт юз олтмишинчи йилда (11 ноябрь 1067—30 октябрь 1068) воке бўлди, тўрт юз олтмиш биринчи йили (31 октябрь 1068—19 октябрь 1069) эса у кайта тузатилди.

Мухаммад ибн Абу Бакр бундай дейди: «Ишончли кишилардан эшитишимча, Бухорода мавжуд бўлган бу максура, минбар ва меҳробларни подшоҳ Шамсулмулк буйруги билан Самаркандда ясаб ва накшлаб Бухорога олиб келганлар». Бу масжид то Арслонхон Мухаммад ибн Сулаймон давригача шу сифатда бўлиб келди, сўнг Арслонхоннинг фармони билан масжиди жоменни унга, масалан, Шамсулмулк вақтида бўлганидек, бирор халал етмасин деб хисордан узокрокка курдилар, Арслонхон шорнстондан кўп уйларни сотиб олиб, масжиди жоменинг хисорга якинрок қисмларини (ўша уйлар ўрнига) куришга буюрди ва хисор олдидаги минорани (хам) буздириб олиб, уни шористонга ўрнаттирди. Бу каби гоят даражада гўзал ва яхши минора ҳеч бир жойда бўлмаган. Минора (курилиши) охирига етиб, унинг тепаси ўрнатилган ва энди битай деб колган эдики, кўз тегди ва минора кулаб масжиди жоме устига тушди ва масжиднинг учдан бир қисми босиб колди, накшланган ва дурадгорлар (хунари ишлатилган) ёгочларнинг хаммаси синди. Арслонхон иккинчи марта минора кўтаришга буюрди ва энди, у мустахамк бўлсин учун, зўр ҳаракат килиб курдилар, тепасини пишик гишдан ишладилар.

Арслонхон буларнинг хаммасини холис ўз пулига курдирди. Арслонхон куришга буюрган у масжиди жоме беш юз ўн бешинчи йилда (22 март 1121—11 март 1122) (курилган) эди. Бутун масжид (таркиби)да бешта миён сарой бўлиб, улардан шахарга якин турган иккитаси минораси билан Арслонхон томонидан, у катта сарой ва максура эса подшоҳ Шамсулмулк томонидан бино килинган. Булар ўртасида қадимдан колган иккита миён сарой бўлиб, улардан хисор яқинидагиси марҳум амир Исмоил Сомонийдан колган; амир Исмоил Сомоний уни икки юз тўксонинчи йили (5 декабрь 902—23 ноябрь 903) курган. Хуросон амири саройи томонидаги бошка бирини эса пайгамбарнинг,— унга худо раҳмат ва саломини йўлласин — хижрати воқеасидан кейин уч юз қирқинчи йилда (9 июль 951—28 май 952) Амири ҳамид Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил Сомоний бино қилган.

XXII ИЙД НАМОЗГОХИ

Кутайба ибн Муслим шахар ичкарисидидаги хисорнинг ичида масжиди жоме бино қилган вақтида, одамлар «Регистон» деб атаганлари бўш майдонни ийд намози ўқиладиган жой қилди ва мусулмонларни ийд намозини ўқиш учун ўша ерга чикарди. У кишиларга (ийд намозига чикданда) куролларини хам олиб чиқишга буюрди, чунки ислом дини хали янги бўлиб, мусулмонлар кофирлардан хотиржам эмас эдилар. (Бу одат) хозирда хам суннат

бўлиб колган, кимки курол такишга кодир бўлса у (ийд намозига) куролини ўзи билан олиб чиқади. Бу (майдонга кираверишдаги) дарвозани «Дарвозайи Саройи маъбад»,—«Ибодатхона саройи дарвозаси» дейдилар. Бу жой Бухоро амирининг «маъбад ул-хайл-и —«аскарлар ибодатхонаси» бўлган экан.

Бу намозгоҳда кўп йиллар давомида ийд намозини ўкиб келганлар. Бу жойга сигишмай колганларидаи кейин Амири садид Мансур ибн Нух ибн Наср¹ Самтин (кишлоги) йўлидаги девор айлантирилган ерлар ва яхши боғларни сотиб олиб, у ерга кўп мол сарфлаб ийд намозгоҳи килди, чиройли минбар ва меҳроб ишлатди ҳамда (ийд намозида) такбир айтувчи (мукаббир)лар такбир ўкиб кишиларга эшиттирсинлар деб минорачалар курдирди. Намозгоҳдан Бухоро хисори дарвозасигача ярим фарсанг масофа бўлиб, ийд намозида бу ер одамлар билан тўлар эди. Кўп йиллар ийд намозини шу жойда ўкидилар; бу уч юз олтмишинчи йилда (4 ноябрь 970—23 октябрь 971) барпо бўлиб, токи Арслонхон давригача намозгоҳ бўлиб турди. Арслонхон одамлар кийналмасинлар ва бирор душман шахарга касд килганида ахоли шахарда йўк вақтга тўғри келиб колмасин деб, шахарга якин жойда намозгоҳ килишга буюрди. Дарвозайи Иброхимда подшоҳларнинг бир боғлари бор эди, уни Шамсобод дер эдилар, бу боғ бузилиб кетган бўлиб, у ерда экин экар эдилар. Турк хокони Арслонхоннинг фармони билан у ернинг хаммасини тартибга солиб, теварагига баланд девор урдилар, пишик гиштдан минбар ва меҳроб курдилар, такбир айтиб турувчилар учун минорачалар тикладилар. Бу (иш) пайгамбарнинг,— худо унга ва хонадонига раҳмат ва саломини йўлласин — хижратидан (кейинги) беш юз ўн учинчи йилда (14 апрель 1119—1 апрель 1120) бўлган эди.

XXIII БУХОРО ШАХРИНИНГ АРАБ ВА АЖАМ ЎРТАСИДА ТАКСИМЛАНИШИ

Мухаммад ибн Жаъфар Хотим ал-факихдан келтириб ривоят килишича, Кутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у (куйидаги) шартларга биноан сулх тузди; бухороликлар хар йили икки юз минг дирам халифага, ўн минг дирам Хуросон амирига, уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонларга берадиган бўлдилар. Яна шахардан ташкарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, (ўзлари учун) ўтин ва (бошка) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар.

Шахар ичида кўшлар бор эди; баъзи махаллалар кишлок сингари таркок ва бир-биридан узок эди. Шахристоннинг еттита дарвозаси бўлиб, биринчи дарвозани «Дарвозайи бозор»—«Бозор дарвозаси» дер эдилар; у вақтларда бундан бошка ҳеч бир дарвоза олдида шахарга якин бозор йўк эди. Хозир биз уни «Дарвозайи атторон»—«Атторлар дарвозаси» деймиз. Кутайба шахристонни таксим килиб, унинг Дарвозайи атторондан кириб келаверишингиздаги жойидан хисор дарвозасигача ва ундан то Дарвозайи Нунгача бўлган жойларини арабларнинг рабиъа ва музар (кабилалари)га, колганини яманликларга бўлиб берди. Шахарга кираверишингда чап кўл томондаги биринчи кўчани «Кўйи риндон» —«Бебоклар кўчаси» деб атайдилар: унинг оркасида оташпарастлар калисиё (ибодатхона)си бўлган. Хозир у ерда бир масжид бор уни «Масжиди Банн Ханзала»—«Ханзала авлодининг масжиди» депдилар. Шахар дарвозасидан кирганингда ўнг кўлда бир кўча бор, уни Вазир ибн Айюб ибн Хассон кўчаси деб атайдилар. Бу кўчани яна «Кох»—«Каср» кўчаси ҳам дейдилар. Бу Вазир ибн Айюб Кутайбанинг лашкар бошлиқларидан бири бўлиб унинг отаси Айюб Бухоро амираи бўлган эди. Бухорода ислом

дини ўрнатилгандан кейин Кутайба ибн Муслим томонидан Бухорога дастлаб амир бўлган киши ана шу Айюб эди. Бухоро амирлари хамиша шу Кох кўчасида турганлар. Бу ерда Бухоро амирлари учун алоҳида бир сарой бўлган. Хина номлик бир дехкон бор эди, у ислом динини қабул этгач Ахмад деб аталди, ана шу Кох кўчасининг ҳаммаси уники бўлиб, шу кўчада бу дехконнинг бир касри бўлган. Бухоро амирлари хамиша шу касрда турар эдилар. У (дехкон ўлгандан) кейин каср ўз эгаси кўлидан чиқди. Бир юз эллигинчи йили (6 февраль 767—25 январь 768) у дехконнинг Кадрайи Хина номли меросхўрлари, ўша вақтдаги халифа Абу Жаъфар Давонакий¹ олдида, у касрни ўзлариники деб даъво қилдилар ва ҳужжат кўрсатдилар. (Ҳужжатда кўрсатилган жойнинг) бир тарафи шахристоннинг Жўбайи бакколонга ёпишган девори, иккинчи тарафи шахристоннинг «Писта шиканон»—«Писта чакувчилар» бозорига пайваст девори, учинчи тарафи эса Нуи дарвозасидан чиққанингда шахристоннинг ўртасига боргуниггача бўлган тўғри йўл эди. (Хулласи) Атторлар дарвозасидан то Нур дарвозасигача ҳаммаси бир маҳаллани ташкил этган шахристоннинг тўртдан бир қисми ушбу ҳужжатда қайд қилинган эди. Бухоро шаҳри ичидаги мингта дўкон, Бухоро суви ва ислом дини қабул этилгандан кейин вужудга келган Фаровизи Улё суви (ёқасидаги) етмиш бешта хос кишлокни ҳам халифа олдида даъво қилдилар ва ҳужжатлар кўрсатдилар; гувоҳлар гувоҳлик бердилар; халифанинг буйруғи билан ҳукмнома муҳрлатиб Бухорога олиб келдилар ва (мазкур мулкларнинг) ҳаммасини қайтариб олдилар. Бундан кейин уларнинг болалари (у мулкларни) бўлиб-бўлиб ҳар қимга сотдилар ва охири (мулклар) одамлар кўлида тарқалиб кетди.

Атторлар дарвозасидан ўтганингдаи кейин Баний Саъд дарвозаси ва Баний Саъд масжиди келади. Хасан ибн Алойи Сўғдий катта (бой) киши бўлиб, шористонда унинг гоят даражада олий бир кўшки бор эди; ундай кўшк ҳеч бир подшоҳда бўлган эмас, Бу киши Ало кўчасини Дарвозайи Алода барпо қилди ҳамда мана шу (ҳозирги) ихота қилинган жойни ҳам у барпо этган эди, бу ихотали ердан унга ҳар ойда бир минг икки юз динорлик ҳосил унар эди. Шористон ичида (ҳам) унинг даромадли жойлари бор эди.

Хикоят. Хуросон амири бўлмиш Хасан ибн Тохир² даврида, унинг Хафс ибн Хошим номли бир вазири бор экан. У (айтнб ўтилган) мулкларни ўша эгаларидан сотиб олишни тама қилибди, улар сотмабдилар ва шу сабабдан вазир уларни зиндонга қамаб, кўп қийнапти. Вазир ҳар ҳафтада бир марта уларни ўз ҳузурига чакириб, мулкларига харидорлик қилар, улар сотмагач, зиндонга қайтариб яна кўпроқ азоблашга буюрар экан. Ул беш йил шу тарзда ўтибди ва улар кўп азоб-укубат тортсалар ҳам, барибир, мулкларини сотмабдилар. Бир куни Хафс ибн Хошим уларни чиқириб: «Сизлар узок вақтлардан бери азобда қолиб келмоқдасиз, охир бундан нима мақсадга эришасиз?»— депти. Хасан ибн Ала: «Уч мақсаддан бирига (эришамиз): «Ё сен ўласан, ё тепангдаги амиринг ўлади, ёки биз ўламиз»,— депти. Хафс уларни яна зииндонга қамаб кўпроқ азоб беришга буюрибди. Шу гапдан кейини бир ой ўтмасданок Хуросон амири ўлибди ва (ҳалк) кўзголон кўтариб зиндонни бузибди. Хафс ибн Хошим эса кочипти ва унилг саройини талаптилар. Хафс шу кочкинликда юрганича ўлипти, Хасан ибн Ало эса ўз биродарлари билан Бухорога қайтиб келипти.

Баний Саъд дарвозасидан ўтганингдаи кейин Баний Асад дарвозаси келади. Буни жоҳилият замонида «Мухра дарвозаси» дер эдилар. Бу дарвозадан чиқиб қуйига тушганингда Хуросон амирининг саройи бор. Яна бир дарвоза бор: уни «Кандиз дарвозаси» дейдилар, чунки у дарвозадан чиққанингда хисорга дуч келасан. Ҳозир у

махалла вайрон бўлиб кетган, у махаллани Фагсодара дейдилар. Хозир ғўристонлар ўша томонда, Илгари арабларипнг уйлари ўша дарвоза томонда бўлган. У дарвоза (Бухоро) дарзозаларининг махкамроги бўлиб, узунлиги олтмиш кадам микдорида катта камари бор, у камар тагида кўпгина уйлар жойлашган. Бу иморатларни Субоштегин номли бир амир курган. Унинг ғўри хам шу мавзеда. Яна бошка бир дарвоза—«Дари Хакрах»—Хакрах дарвозаси»дир, Мархум Хожа имом Абу Хафс Кабир Бухорий³ ўша махаллада турар эди; у киши Бухородан Багдодга бориб мархум Имом Мухаммад Хусайн Шайбонийга⁴ шогирд бўлган. Бу (Бухоро) вилоятида унга тенг бирор киши бўлган эмас. У Бухоронинг мутааххирлари⁵ жумласидан бўлиб хам сохид, хам олим эди. Бухоро ўша киши туфайли «Куббат ул-ислом»—«Ислом динининг гумбази» деб аталган. Бухоро ахолисининг илмли бўлишига, Бухорода илм кенг таркалиши ва имомлар, уламоларнинг хурматли бўлишларига у киши сабаб бўлган. Унинг ўгли Абу Абдуллохнинг⁶ (хам) илми шу даражада эдики, (хожилар) карвони Хаждан кайтиб келаётганида уларнинг уламолари Хожа имом Абу Хафс олдида келиб ундан масала сўрар эдилар. Шунда Абу Хафс «Ўзинг-ку Ирокдан келяпсан, нима учуи Ирок олимларидан сўрамадинг?»—деб сўрар, у олим эса: «Бу масалада Ирок олимлари билан мунозара килдим, улар жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога борганинда бу масалани Хожа имом Абу Хафс Бухорийдан ёки унинг фарзандларидан сўра!»—дедилар, деб жавоб берар эди. Ана шундан кейин Абу Хафс у масалага тўгри жавоб берар экан. Хожа имом Абу Хафс хар бир кеча-кундузда Куръонни икки марта хатм килар ва шу билан бирга, одамларга илм ўргатар эдн. У кексайиб заифлашгач, Куръонни бир марта хатм киладиган бўлди. Яна хам заифлашиб колгач, то дунёдан ўтгунига кадар, бир кеча-кундузда куроннинг ярмини ўқийдиган бўлди. Худо уни ўзининг рахмат ва ризосига гарк этсин!

Хикоят. Ривоят килишларича, Яхё ибн Наср шундай деган: «Мен Хожа Абу Хафснинг хузурида бўлдим, у эрталабки намозини ўқиб бўлиб, киблага караб ўтирар ва бир нарса ўқир эди; кун чикгач, оркасига караган эди у илм ўргатадиган кавм (шогирдлар) хали келмаган экан; ўрнидан туриб тўрт ракаат намоз ўқиди ва мана шу тўрт ракаат намозда Куръондан бакара, оли имрон, нисоъ ва моида сураларини кироат килиб салом бергаинда хали хам жамоа хозир бўлмаган эди, у яна ўрнидан туриб ўн икки ракаат намоз ўқиди ва куръондан сура ал-раъдгача кироат килди».

Мухаммад ибн Толут Хамалоний «Фасл ил-хитоб» (номли китоб) дан ривоят килишларича, Бухорода Мухаммад Толут исмли бир амир бўлган. Бир кун у ўз вазири Хашуяга: «Хожа имом Абу Хафснинг зиёратига бориб унинг сухбатига етишайлик»,— деган. Бу Хашуя Бухоро Саркардаларидан бўлиб, обрўлик эди, у амирга: «Абу Хафснинг олдида боришинг яхши эмас, сен унинг яқинига борганинда салобатидан ҳеч бир сўз айтолмай коласан»,— деса, амир: «Хар нима бўлса хам бораман»,—деган ва вазири билаи бирга Хожа имом Абу Хафс олдида борган; у киши масжидда намоз ўқиш билан машгул экан, пешин намозини тугатиб салом берганидан кейин вазир кириб «Амир келган эди, унинг киришига рухсат борми?»— деб сўраса; «Бор»,— деган. Абу Хафс киблага караб ўтирган экан, амир кириб унга салом бериб ўтирипти-ю, ҳеч бир сўз айта олмапти. Мархум Хожа: «Нима иш билан келдинг?»—депти. Шунда амир гапирмокчи бўлиб хар канча уринса хам гапира олмабди. Амир Хашуяни кўрганида у амирдан: «Хожа Абу Хафс кандай экан?»— деб сўраса, амир: «Сен айтгандек экан, унинг олдида ҳеч гап гапира олмай хайронликка тушиб колдим, неча марта халифа хузурига бориб у билан

сўзлашганман, халифанинг хайбати мени сўзлашишдан тўхтата олмаган эди, бу ерда эса у кишининг салобатидан сўз айта олмай колдим»,— деган.

Зохид ва олим киши бўлган Мухаммад ибн Салом Байкандийдан ривоят килишларича, у куйидагиларни айтган эмиш: «Тушимда пайгамбарни — унга худонинг рахмат ва саломи бўлсин — Бухорода Харкон бозорида кўрдим,— Харкон бозори Муглар кўчасининг бошидан то Дехконлар кўчасигача бўлган жой, уни кадим вақтларда Харкон бозори дер эдилар,— пайгамбарни кўрдимки, у хабарда келтирилган ўша туяга минган ва бошига ок кулох кийган эди, унинг олдида кўп халк туришиб пайгамбарнинг —унга худонинг саломи бўлсин — келганлигига хурсандчилик килишар ва пайгамбарни — унга худонинг рахмати бўлсин — каерга туширамиз?»—дер эдилар, шунда уни мархум Хожа имом Абу Хавфснинг уйига туширдилар. Мен Хожа Абу Хавфсни кўрдим, у пайгамбарнинг,— унга худонинг рахмат ва саломи бўлсин — хузурида ўтириб китоб ўқир эди. Пайгамбар,— унга худонинг саломи бўлсин,— уч кун унинг уйида бўлдилар. Абу Хафс китоб ўқир, пайгамбар,— унга худонинг саломи бўлсин, тинглар эди, шу уч кун ичида пайгамбар унга ҳеч эътироз билдирмади ва (ўкиганларининг) хаммасини тўгри топти».

Мархум Хожа Абу Хафснинг саройи, кишилар у жойни канчалик тузатиб турганликларига карамай, бу кунгача сакланиб колган эмас, лекин ундан (айрим) нишонларгина боқийдир, савмаа — ибодат килинадиган жой ҳам у уйда ўз ўрнида турибди ва дуо қабул бўладиган жойдир. Унинг вафоти икки юз ўн еттинчи йилда (832) эди. Кабри Дарвозайи навда, дуо қабул бўладиган жой деб машхур. У тепаликни Хожа имом Абу Хафс тепалиги дейдилар. У ерда масжидлар ва ибодатхоналар бўлиб, хамиша мужовирлар⁷ келиб турадилар. Халк унинг гўри тупрогини табаррук деб билади. У жойни «Хакрах дарвозаси» дейилишига сабаб шуки, одамлар ўша ерда, мархум Хожа Абу Хафс хузурига келиб фатво олар эдилар ва бу фатвони ҳақ деб билар эдилар ва шу жихатдан улар Хакрахни «ҳақ» деб атаганлар⁸.

Еттинчи дарвозани «Дарвозайи нав»—«Янги дарвоза» дейдилар, шу маънидаки, у шористон дарвозаларининг энг охиргисидир. Бу дарвозадан ичкари кирганинда ўнг кўл томонда, Хожа Абу Хафс саройининг яқинида курайшийларнинг масжиди бор; уни «Курайшийлар масжиди» дейилишига сабаб шуки, Мукотил ибн Сулаймон ал-Курайший шу ерда бўлган. Бу Мукотил Хайённинг устозидир, Хайён эса Талхат ибн Хубайрат аш-Шайбонийнинг устози эди.

Хайён улуг ва кадрли киши бўлган. У Хуросонга борган ва кофирлар Кутайбани Бухоро дарвозаси олдида куршаб олган вақтда Кутайба билан Сўгд малики Тархун ўртасида сулҳ тузган. Кейин ана шу Хайён Фарғонада аскар шайлаган ва бу аскар Кутайбани ўлдирган⁹. Хавзи Хайён унинг номига кўйилган.

Кутайбанинг кабри Фарғонада машхур бўлиб, у «Работи Сарханг» деган жойда, Кох деб аталадиган бир кишлокда ўрнатилган. Вилоятлардан одамлар зиёрат учун хамиша у ерга бориб турадилар. Кутайба шахид этилганида у эллик беш ёшда эди. Худо ундан рози бўлсин.

XXIV СОМОНИЙЛАР ВА УЛАРНИНГ НАСАБИ ХАКИДА

Асад ибн Абдуллох ал-Кушайрий Хуросон амири килиб тайинлангач, Хўросонга келди ва

бир юз олтмиш олтинчи йилда (15 ав-густ 782—4 август 783)¹ дунёдан ўтгунича ўша ерда бўлди. Айтишларича, у яхши ишларни килувчи ва баходир киши бўлиб, кўнгли араблар ҳам ерли халкларнинг қадим улуг оилаларига гамхўрлик килишга ва аслзодаларни дўст тутишга мойил эди. Сомонийларнинг бобоси бўлмиш СомонхудоТ Балхдан кочиБ Марвга, унинг олдига келганида у СомонхудоТни иззатлади ва химоя килди, унинг душманларига қахр килиб Балхни унга кайтариб берди². СомонхудоТ унинг кўлида (ислом динини) қабул этди. Унинг СомонхудоТ дейилишига сабаб шуки, у бир кишлок барпо килиб, унга Сомон деб ном берди ва Бухоро амирини БухорхудоТ деб атаганларидек уни ҳам шу кишлок номи билан (СомонхудоТ деб) атадилар. СомонхудоТдан бир ўгил тугилганида у Асад Кушайрийни дўст тутганидан ўглига Асад исмини берди. Шу Асад Амири мозий, (яъни) мархум амир Исмоил Сомонийнинг бобосидир. Исмоил Асаднинг ўгли, Асад СомонхудоТнинг ўгли, СомонхудоТ эса Бахром Чўбин маликнинг авлодларидандир. Ўша вақтдан бошлаб сомонийлар давлати кундан-кунга ривож топиб, ниҳоят етган мартабасигача етди.

Ахмад ибн Мухаммад ибн Насрнинг айтишича, Мухаммад ибн Жаъфар ўз китобида Мухаммад ибн Солих ал-Лайсий ва Абу-л-Хасан Майдонийдан³ келтириб мана шундай ривоят килган: Асад ибн Абдуллох ал-Кушайрий замонида бир киши чикиб Бухоро ахалисини (ислом динига) даъват килган. Бухороликлар бундан олдинрок зиммий бўлиб, жия тўлаб турар эдилар⁴. (Халиги кишининг даъватига) бир жамоа одамлар ижобат этиб мусулмон бўлдилар. Бухоро подшохи Тагшода эди. У ўзи яширин равишда кофир бўлганлиги учун бундан газабланди ва Хуросон амири Асад ибн Абдуллохга (куйидагича) хат ёзди: «Бухорода бир киши пайдо бўлиб, вилоятни бетинч кияпти ва бир гурухни бизга карши кўтарди; у гурух биз мусулмон бўлдик деб ёлгон айтадилар, улар тилларидагина мусулмон бўлганлар, дилларида эса ўзларининг ўша илгариги эътиқодлари билан машгуллар, Шу бахона билан улар вилоят ва мамлакатни бетинч килмоқдалар ва хирож тўламаяптилар». Шу сабабли Асад ибн Абдуллох ўзининг солик йигувчиси Шарик ибн Харисга хат ёзиб унга: «Ўша одамларни кўлга олиб Бухоро подшохига топшир, токи у нимани хохлаसा шуни килсин»,— деб буюрди. Айтишларича, у гурух масжидда бўлиб хаммалари баланд овоз билан «Ашхаду ан ло илоха иллоллоху ва ашхаду анна Мухаммадан абдуху ва расулуху»,— дейишар ва «во Мухаммадо», «во Ахмадо» деб фарёд килишар эканлар. Тагшода БухорхудоТ уларнинг калласини олар ва уларга шафкат килишни сўрашга ҳеч ким ботина олмас эди. Ниҳоят уларга юз кишининг бошини олдириди ва дорга остирди, колганларинн эса Асад ибн Абдуллох номидан асир килиб, унинг олдига Хуросонга юборди. Бу жамоадан ҳеч бири ислом динидан кайтмади; кимки (тирик) колган бўлса, у ислом динида колди, Асад ибн Абдуллох бу жамоани ислом динидан кайтармади ва Тагшода БухорхудоТ ўлганидан кейин у жамоа Бухорога кайтиб келди. Яна худо билимдонрок.

XXV НАСР (ИБН САЙЁР ЗИКРИ) ВА ТАГШОДАНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ

Мана шу бир юз олтмиш олтинчи йили (15 август 782—4 август 783) Асад ибн Абдуллох ўлди ва Хишом ибн Абдулмалик ибн, Марвон² Хуросонга амир килиб Наср ибн Сайёрни тайинлади ва унга Хуросонни идора килиш учун фармон юборди. У Мовароуннахрга келиб турклар билан газот килди ва Фаргонани фатх этиб уларни таркатиб юборди, ўзи

эса Самаркандга кайтди. У Самаркандга етиб келганида, Тагшода Бухорхудот унинг олдида борди. Наср (ибн Сайёр) унинг кизини ўзига сўратганлиги боисидан уни иззат-хурмат килар эди. Тагшода Юкори Хунбундаги «Кораки алавиён»—«Али авлодининг экинзори» деб аталган ерларни унга берган эди.

Тагшода Наср ибн Сайёрнинг олдида келганида у ўз саройининг дарвозасида ўтирган эди. Шу вақт рамазон ойи бўлиб, кун ботиш пайти эди. Наср ибн Сайёр Бухорхудот билан сўзлашиб турган эди, Бухородан иккита дехкон келди. Улар иккови ҳам Бухорхудотнинг кариндошларидан ва бузургзодалардан бўлиб, Наср ибн Сайёр кўлида ислом динини қабул этган эдилар. Улар Наср ибн Сайёр хузурида Бухорхудот зулмидан шикоят қилиб: «Бухорхудот бизнинг кишлокларимизни тортиб олди»,— дедилар. Бухоро амири Восил ибн Амир ҳам шу ерда эди, унинг зулмидан ҳам шикоят қилиб: «Булар иккови бир-бирини қўллаб одамларнинг мулкларини тортиб олмоқдалар»,— дедилар. (Шу вақт) Тагшода Наср (ибн) Сайёрга секин-секин (бир нарсани) сўзлар эди, улар бундан: «Тагшода Наср ибн Сайёрдан бизни ўлдиришни илтимос қиляпти»,— деб гумон қилдилар ва иккаласи (бир) қарорга келиб, бир-бирларига: «Бухорхудот бизни ўлдирмоқчи экан, биз (ундан олдинроқ) ўз кўнглимизни бир қувонтирайлик»,— дедилар. Тагшода Наср (ибн) Сайёрга: «Эй амир! Булар иккаласи сенинг қўлингда ислом динини қабул этган эдилар-ку, нима, учун улар белларига ханжар боғлаганлар?»— деган эди, Наср ибн Сайёр улардан: «Нима учун белингизга ханжар боғлаб олдингиз?»— деб сўради, улар: «Бухорхудот билан бизнинг орамизда адоват бор, биз ўзимизни ундан хотиржам деб ҳисобламаймиз», деб жавоб беришди. Наср (ибн) Сайёр Хорун ибн Сиёвушга буюриб уларнинг белларидан ханжарларини ечтирди ва газаб билан қаради. У икки дехкон нарироқ туриб уларни ўлдириш чорасини кўрдилар. Наср ибн Сайёр намоз ўқимокка туриб такбир туширди ва имомликка ўтиб намоз ўқишга бошлади. Бухорхудот эса намоз ўқимаёй курсида ўтирар, чунки у халигача яширин равишда кофир эди.

Наср ибн Сайёр намоздан фориғ бўлгач, сарпардага кирди ва Тагшодани чақирди. Тагшода сарой дарвозасига келганида оёғи тойилиб йиқилди, (шу пайт) у икки дехконнинг бири югуриб келди-да, Бухорхудотнинг қорнига пичок уриб, қорнини ёрди. Иккинчи дехкон эса хануз намоз ўқишни давом эттираётган Восилнинг олдида бориб унинг қорнига ханжар урди; Восил уни кўргаи захотиёқ тезда қилич уриб, у дехконнинг қалласини узиб ташлади ва уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда ўлдилар. Бухорхудотга ханжар урган дехконни Наср (ибн) Сайёрнинг фармони билан ўлдирдилар. Бухорхудотни эса дарҳол саропардага олдилар. Наср (ибн) Сайёр уни ўзининг ўрнига суянтириб ўтиргизди ва тажрибали табиб чақириб уни даволашга буюрди. (Шунда) Бухорхудот васият қилар эди, бир соат вақт ўтгач, жон берди, унинг хизматкорлари қирдилар ва гўштини ажратиб (ташлаб) суягини Бухорога олиб келдилар. У ўттиз икки йил подшоҳ бўлиб турди. Наср (ибн) Сайёр Восил ибн Амирга жаноза ўқиб ўз саропардасига кўмдирди. Бишр ибн Тагшодани Бухорхудотликка ўтиргизди ва Холид ибн Жунайдни Бухор амирлигига тайинлади. Яна худо билимдонроқ.

XXVI ШАРИК ИБН ШАЙХ АЛ-МАХРИЙ

У араблардан бўлиб Бухорода яшаган ва жанговар киши бўлган. У шийъа мазҳабидан эди. У одамларни Амирул-муъминин Алининг,—худо ундан рози бўлсин,— авлодидан

(бирини) халифа килишга чакирар ва: «Биз марвонийлар кийногидан эндигина кутулдик, аббосийлар³ зулмига тутилишимиз керак эмас, пайгамбарнинг халифаси пайгамбар авлодидан бўлиши керак»,— дер эди. Унинг атрофига кўп халк йигилди. Бухоро амири Абдулжаббор ибн Шуайб эди, у Шарикка байъат килди. Хоразм амири Абдумалик ибн Харсама ҳамда Барзам амири Мухаллад ибн Хусайнлар ҳам унга байъат килиб иттифоклик билдирдилар ва хаммалари Шарикнинг чакиригини ошкора килишга ва кимки уларга карши келса уруш килишга қарор бердилар. Бу хабар Абу Муслимга⁵ бориб етди, у Зиёд ибн Солихни ўн минг киши билан Бухорога юборди ва унга: «Амуга етганигда ўша ерда тўхтаб, айгокчиларингни юбор, улар исёнкор Шарик ахволидан хабар берсинлар, Бухорога эҳтиётлик билан юргин»,— деб таъкидлади. Мархум Абу Муслимнинг ўзи Марвдан чикиб Омуй йўли билан бир манзил юриб Кашмиздаб лашкарох курди ва хар томондан лашкарини йигиб Зиёд ибн Солихга: «Мен шу ерда тураман, агар сенга (яна) лашкар керак бўлиб қолса хабар бер, мен юбораман»,— деди. Зиёд Бухорога (якин) келиб лашкарох курди. Шарик иба Шайх (хам) кўп сонли лашкар билан Бухоро дарвозасида лашкарох курди; бутун Бухоро ахолиси Абу Муслимга карши урушиш учун Шарикка иттифоклик билдирдилар. Ўттиз етти кун давомида урушдилар, Шайх ўгли галаба қозонмаган ҳеч бир кун бўлмади, Зиёд ибн Солих лашкаридан эса хар кун кўп кишилар ўлар ва асир тушар эди. Нихоят Хайёни Набатийнинг устози Сулаймон Қурайший беш юз аскар билан шаҳар дарвозасига борди. Хамза Хамадоний Бухоро шаҳаридан унга карши чиқди. Сулаймон тўрт юз кишини пистирмага яшириб қўйиб, ўзи юз киши билан Хамза Хамадонийга карши урушга юрди. Хамза унинг аскарлари шу миқдордан ортиқ эмас деган гумон билан якин келиб жанг бошлаган эди, у тўрт юз киши пистирмадан чикиб Хамза аскарларининг кўпини ҳалок қилдилар, қолганлари шаҳарга қочишди. Қутайба ибн Тагшода Бухорхудот ўн минг одам билан келиб сипоҳ аломатини ошкора қилди ва Зиёд ибн Солих билан биргаликда (Шарикка карши) жангга киришди. Унинг буйруғи билан қўшқларнинг дарвозаларини очдилар. Бухоро шаҳрининг дарвозасида етти юзта қўшқ бор эди, унинг фармони билан қўшқдагилар ҳам сипоҳ аломатини ошқоро қилдилар. Бу қўшқлардаги кишилар шаҳардагилардан кўра кўп эди. Лекин шаҳарда ерли халқ билан бирга араблар турар, қўшқларда эса араблардан бирор киши ҳам йўқ эди. Бухорхудот қишлоқ халқига ва қўшқларда турувчиларга Шарик лашкарига дарвозаларни беркитишни, уларга озик-овқат ва ем-хашак бермасликни, озик-овқат ва ем-хашакни Зиёд лашкароғига олиб боришни буюрди. (Шундай килиб) хар йўл билан Шарик лашкарига қийинчилик тугдирдилар ва Шарик лашкари тангликда қолди: ўзлари оч қолдилар, отлари (хам) ем-хашаксиз қолиб урушга ярамади. Улар тадбир қўришиб, бизга шаҳардан озик-овқат ва ем-хашак етқизишар, шаҳардан бошқа лашкарлар ҳам чикиб бизга қўшилар деган умид билан шаҳар дарвозасига яқинроқ боришга, орқа томонни шаҳаргаю юзни душманга қаратишга қарор қилдилар. Лекин йўлда Зиёд ва Бухорхудотнинг лашкароғи бўлганлиги туфайли қундузи юришга имконият топмай, кечаси йўлга чиқдилар. Шаҳардан бир фарсанг узокликдаги масофага етганларида Зиёд бундан хабардор бўлиб карши чиқди ва уларнинг йўлларини тўсди. Икки лашкар қаттиқ жанг қилдилар; Зиёд ва Бухорхудот лашкари мағлубиятга учради. Бухорхудот (Зиёдга): «Яхшиси шуки, биз душман лашкарининг орқа қисмига ҳужум қилайлик; агар биз уларнинг олдиларига ўтсак улар (лашкарнинг) бирор жойига ҳужум қилиб (ёриб) ўтадилар ва бизнинг ишимиз оғирлашади. Агар биз орқадан ҳужум қилсак, уларнинг олдимги қисмлари ўзини шаҳарга олган бўлади-ю, (лекин) тезлик билан қайтиб жангга киришишга (мажбур бўлади), бу эса

биз учун кўл келади»,— деди. Ана шу маслахатни амалга ошириб, Зиёд ва Бухорхудот лашкарлари оркада колдилар ҳамда (душман лашкарининг) баъзи қисмлари олдинга қараб жўнаган пайтда орка қисмларига ҳужум қилиб уруш бошладилар; лашкарлар йўл-йўлақай жанг қилиб Навкандага яқинлаб етдилар. Бухорхудот Зиёд ибн Солихга: «Бу қавм очикиб қолган, улар бу йил узум ва қовун кўрганлари йўқ, еганлари ҳам йўқ, улар Навкандага етганларида ўз қолларига қўйлик, тоқи улар узум, қовунга овора бўлиб қолсинлар ва олдинги қисмлари шаҳарга етиб олсин, ана шунда биз уларга ҳужум қиламиз», - деди.

Шарик лашкари Навкандага етгач узум, қовун ва (бошқа) мева қидириб тарқалиб кетди; унинг олдинги қисми эса шаҳарга етган эди. Шу вақт Бухорхудот ва Зиёд уларга ҳужум қилиб қўп қишини ўлдирдилар, қолганлари қочиб кетишди. Шу аснода у жамоани (ўз мазҳабига) даъват қилаётган Шарик ибн Шайх отидан йиқилди ва ўлдирилди.

Зиёд ибн Солих ҳозирда «Масжиди Магок» деб аталадиган Мох дарвозасига — анҳор лабига келиб тушди ва шаҳарга ўт қўйишга буюрди; шаҳар уч кеча-қундуз давомида ёнди. Зиёд: «Хар қим шаҳардан қикса унга омонлик берилади»,— деб жар қақиртирди; улар шаҳардан қиксинлар деб лашкарни шаҳардан узокроққа қўйган эди. Шарикнинг ўғли ва унинг лашкар бошлиқларидан бири шу кечаси шаҳар дарвозасига қелган эдилар, хар иққаласини ҳам тутиб Зиёднинг олдига олиб бордилар ва унинг фармони билан иққовини қорға олдилар. Шундан кейин шаҳар қалқи қўриқ қолиб бу қақирққа ташқари қикмадилар.

Уч қундан кейин Зиёд шаҳар дарвозасига қелиб Бухорхудотнинг Регистондаги қисор дарвозасида бўлган қўшиққа тушди ва лашқарига шаҳар дарвозасига қоришга буюрди. Яна уруш бошланиб, жанг қилишар ва шундай тақбир айтар эдиларқи, ундан ер қарзага қелар эди. Жанг қаттиқ бўлди. Танилган машқур қишилардан бир қанқаси шаҳардан қикдилар. Атторлар дарвозасида уруш бўлди ва шаҳар ақолисидан қўп қиши ўлдирилди. Зиёднинг буйруги билан шаҳар ақолисидан қимқиқи тутсалар шаҳар дарвозасида қорға оса бердилар ва ниқоят шаҳарни олдилар.

Бухоро ишидан хотирқам бўлқач, Зиёд Самарқандга қетди. У ерда қўп урушлар қилди ва яна Қуросон томонга қайтиб қетди. Яна ҳудо қилимдонроқ.

XXVII МУҚАННАНИНГ ҚУРУЖИ ВА УНИНГ ТОБЕЛАРИ ОҚ ҚИЙИМЛИҚЛАР

Ақмад ибн Муқаммад ибн Насрнинг айтишича, Муқаммад ибн Қажъфар бу қаслни ўз қитобида қелтирган-у, леқин тўла баён этган эмас. «Ақбори Муқанна» (номли қитоб)нинг муаллифи Иброқим ва Муқаммад ибн Қарир ат-Қабарийларнинг айтишларича¹, Муқанна Марв атрофи ақолисидан, Қоза деб аталган қишлоқдан бўлиб, номи Қошим ибн Қақим эди. У илқари қудунқарлик қилар эди, кейин эса илм ўрганишга машқул бўлди ва хар қил илмларни: қўзбўямачилиқ, сеқр ва тилсим илмларини ўрганди. Қўзбўямачилиқни яқши қилиб олиб, қайқамбарлик даъвосини ҳам қилди ва уни Мақдий ибн Мансур қижратнинг бир юз олтиш еттинқи йилида (5 август 783—23 июль 784) ўлдирди. Муқанна қўзбўямачилиқни ўрганган ва қоятда зийрак бўлиб қадимқи (олимлар) илмларига оид қўп қитобларни ўқиган ва қодуқарликда устоз бўлган эди. Унинг отасининг номи Қақим бўлиб, у Абу Қажъфар Даवонақий давридақи Қуросон ақирни лашқарбошиларидан бири эди, У Бадқдан қикқан эди.

Хошим ибн Хақимни Муканна дейишларига сабаб шу эдики, у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан хамиша боши ва юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шу Муканна Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида Хуросон лашкарбошиларидан бири бўлиб, Абдулжаббор Аздийга4 вазир бўлди ва пайгамбарлик даъвосини килди ва бир канча вақт шу даъвода турди. Абу Жаъфар Давонакий одам юбориб уни Марвдан Бағдодга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди. Шундан кейин у зиндондан кутулиб яна Марвга кайтиб келди ва одамларни йигиб: «Менинг ким эканимни биласизми?»—деб сўради. Одамлар: «Сен Хошим ибн Хақимсан»,— дедилар. У: «Янглишдингиз, мен сизнинг ва бутун оламнинг худосиман»,— огзига тупрок.— ва яна: «Ўзимни қандай ном билан аташни истасам атайбераман»,— деди ҳамда; Мен халкка ўзимни Одам (ато) суратида, кейин Нух суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, сўнг Исо суратнда, кейин Мухаммад мустафо,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,—суратида, кейин Абу Муслим суратида кўрсатган зотман, энди эса мана ўзингиз кўриб турган суратдаман»,— деди, Одамлар: «Бошқалар пайгамбарлик даъвосини килган эдилар, сен эса худолик даъвосини килаяпсан»,— дедилар. Муканна: «Улар нафсоний эдилар, мен эса рухонийман ва уларнинг (баданлари) ичида эдим, менда шундай кудрат борки, ўзимни қандай суратда кўрсатишни истасам шундай суратда кўрсата бераман»,— деди.

Муканна ҳар бир вилоятга нома ёзиб, ўзининг доий (ташвикотчи) ларига берди. Номага мана шуларни ёзди: «Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан, саййидлар саййиди Хошим ибн Хақимдан фалончи ўгли фалончига, ҳамд худога бўлсин, ундан бошқа худо йўқ. У Одамнинг ҳам, Нух, Иброҳим, Исо, Мусо, Мухаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам худосидир. Сўнгра (сўз шуки), кудрат. эгалик, иззат ва ҳужжат Муканнаникидир; менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос,— унга лаънатлар бўлсин,— азизлик ва худолик меники, мандан бошқа худо йўқ,— огзига тупрок —кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса дўзах уники».

У хали Марвда турган вақтидаёқ ҳар ерга доийларини юборди ва кўп халкни йўлдан оздирди. Марвда арабладан Абдуллох ибн Амин номли бир киши бор эди, у Муканнага имон келтирди ва кизини унга хотинликка берди. Ана шу Абдуллох Жайхундан ўтиб Нахшаб ва Кеш шаҳарларига келди ва ҳар ерда халкни лаънати Муканна динига чакириб, кўп кишини йўлдан оздирди. (Бундайлар) Кеш шаҳарида ва унинг кишлокларида кўпроқ эди. Дастлаб Муканна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган кишлок Кешнинг Субах номли кишлоги бўлиб, кишлок аҳолисининг улуг кишиси Умар Субахий эди. Улар кўзголон кўтардилар. Уларнинг амири араблардан бўлиб, порсо бир киши эди, уни ўлдирдилар. Сўгднинг кўпчилик кишлоклари Муканна динига кирди, Бухоро кишлокларидан кўп кишилар кофир бўлиб, кофирликни ошқор килдилар. Нихоят бу фитна улгайиб кетди ва мусулмонлар учун каттик бало бўлди; (муканначилар) карвонларни уриб кишлокларни талар ва кўп вайронгарчиликлар килар эдилар. Муканнанинг Мовароуннахрга бориш сабаби бундай эди: Муканна воқеаси хабари Хуросонга ёйилгач, Хуросон амири бўлган Хумайд ибн Кахтаба уни тутишга буюрди. Муканна эса ўз кишлогидан кочиби, беркиниб юрар эди. Охири Муканнага Мовароуннахр вилоятида кўп халк унинг динига киргани ва шу диннинг тарқалгани маълум бўлди ва у Жайхундан ўтишга қасд килди. Хуросон амири: «Жайхун дарёси лабида уни сокчилар пойлаб турсинлар»,— деб буюрган эди; Муканна Жайхун дарёсидан ўтмокчи бўлса уни тутиб олиш учун юзта отлик аскар Жайхун киргогида юкори ва куйи томон хамиша юриб

турдилар. Муканна ўттиз олти киши билан Жайхун дарёси лабига келиб сол тайёрлаб Жайхундан ўтди ва Кеш вилоятига борди. У вилоят Муканнага бўйсунди ва халк унга рағбат килди. (Шу вилоятдаги) Сом тоғи тепасида гоёта мустахамк бир хисор бўлиб, унда оқар сув, дарахтлар ва экин ерлар бор эди. Бу хисор (ичида) ундан ҳам мустахамрок яна бир хисор бор эди. Муканна уни тузатишга буюрди ва уни тузатдилар. Муканна у ерга кўп мол ва бехисоб озик-овқат йигди. Сокчилар тайинлади. Ок кийимликлар кўпайишиб кетдилар ва мусулмонлар уларга қарши тадбир қўллашдан ожиз қолдилар. Бу овоза Бағдодга бориб етди; ўша вақтда Махдий халифа эди, у жуда қайғуриб, Муканнага қарши курашиш учун кўп лашкар юборди ва охири бу фитнани даф қилиш мақсадида ўзи ҳам Нишопурга келди. Махдий ислом дини хароб бўлиб Муканна дини бутун дунёга тарқалиши хавфидан қўрқар эди.

Муканна туркларни чақирди ҳамда мусулмонларнинг қони ва молини улар учун ҳалол қилиб (ҳукм чиқарди). Туркистондан тиллончилик тамасида кўп лашкар келди. Улар вилоятларни талар, мусулмонларнинг хотин ва болаларини асир қилиб олар, ўлдирар эдилар. Улар дастлаб Бухорода пайдо бўлдилар.

Муканнанинг ҳаммаслақлари бўлган ок кийимликлардан бир гуруҳи Нумижкат деб аталган бир қишлоққа бордилар ва кечаси масжидга кириб муаззинни ўн беш киши билан биргаликда ўлдирдилар; бутун қишлоқ аҳолисини ҳам ўлдирдилар. Бу воқеа бир юз эллик тўққизинчи йилда (31 октябрь 775—18 октябрь 776) содир бўлди. (Бу вақтда) Бухоро амири Хусайн ибн Маоз эди.

Муканна тоифасининг катталаридан бухоролик Ҳаким (ибн) Аҳмад номли бир киши бўлиб, у билан бирга яна учта лашкарбоши бор эди. Улардан бирининг номи Ҳашвий, иккинчисиники Богий бўлиб, бу иккови Фузайл қўшиқдан эдилар. Учтинчисининг номи — Гирдак; у Гиждувон қишлоғидан эди. Буларнинг ҳар уччаласи ҳам жанговар қишилар бўлиб айёр, босқинчи ва ўғри эдилар. Уларнинг қишлоқ аҳолисини ўлдирганлиги хабари шаҳарга етгач, Бухоро аҳолиси жам бўлдилар ва амирнинг олдига бориб: «Бу ок кийимликлар билаи албатта жанг қилишимиз керак»,— дедилар. Бир юз эллик тўққизинчи йил ражаб ойида (апрель—май 776) Хусайн ибн Маоз ўз лашқари билан ва Бухоро қозиси Омир ибн Умар ибн Имрон Бухоро аҳолиси билан чиқиб Наршах қишлоғига бордилар,— ҳозир бу қишлоқни Наржак дейдилар,—ва ок кийимликлар қаршисида лашқаргоҳ туздилар.

Шунда Бухоро қозиси: «Биз уларни ҳақ динга чақирамиз, улар билан урушиш биз учун муносиб эмас».— деди. Кейин қози яхши тадбиркор одамлар билан бирга уларни ҳақ динга чақирдиш учун қишлоққа кирди. Ок кийимликлар: «Биз бу сиз айтаётган нарсаларни билмаймиз»,— деб қундан-қунга қофирликларини қучайтирдилар ва насиҳатни қабул қилмадилар. Шундан кейин жанг бошланиб кетди. Биринчи бўлиб ок кийимликларга ҳамла қилган киши араблардан Наим ибн Саҳл номли киши эди. У кўп урушлар қилиб бир қанча қишини ўлдирди ва охир ўзи ҳам ўлдирилди. Ок кийимликлар енгилдилар, улардан етти юз киши ўлдирилди ва қолганлари қочдилар. Шу билан ўша кун тамом бўлди. Эртасига тонг отгач, ок кийимликлар элчи юбориб мусулмонлардан омон сўрадилар ва: «Биз мусулмон бўлдик»,— дедилар. Мусулмонлар улар билан сулҳ тузиб, сулҳнома ёздилар ва уларга бундан буён йўлқесарлик қилмаслик, мусулмонларни ўлдирмаслик, ўз қишлоқларига тарқалиш, ўз амирларига бўйсундиш шартларини қўйиб ҳудо ва пайгамбар аҳдини уларга маҳкам юкладилар. Шаҳарнинг ҳамма катталари сулҳномага қўл қўйдилар. Мусулмонлар қайтиб кетгач, улар аҳдларидан қайтиб яна йўлқесарлик билан машғул

бўлдилар. Улар мусулмонларни ўлдирлар ва эндигина бош тортган кўк экин (дон)ларни Наршах хисорига олиб кетар эдилар. Мусулмонларнинг иши кийинлашди. Халифа Махдий ўз вазири Жабраил ибн Яхъёни Муканнага карши урушга юборди. У Бухорога келиб Муканнага карши жангга юриш учун Дарвозайи Самаркандда лашкарох курди. Хусайн ибн Маоз унинг олдига бориб: «Сен (аввал) ок кийимликларга карши урушда менга ёрдам бер, бу ишдан бўшагач, биз сен билан бирга Муканнанинг (ўзига) карши урушга борамиз»,— деди,

Жабраил бу таклифни қабул этди-да, лашкарини оёкка тургизиб Наршах кишлогига борди, кишлок атрофига хандак казишга буюриб, хандак ичини лашкарох килди; ок кийимликлар кечаси чикиб хужум килиб колмасинлар деб лашкарига хушёр бўлиб туришга буйрук берди. Худди у айтгандек бўлиб чикди; ок кийимликлар дастлабки кечадаёк кишлокдан чикиб хужум килиб кўп вайронлик келтирдилар. Бухоро амири Хусайн ибн Маоз Жабраилга кўп меҳрибонлик кўрсатиб, ундан то бу иш тамом бўлгунча Кешга кетмай Бухорода бўлишини сўради.

Жабраил урушни бошлаб юборди. Тўрт ой мобайнида эртаю кеч узлуксиз урушдилар, ок кийимликлар галаба қозонмаган бир кун ҳам бўлмади. Мусулмонлар чорасиз қолиб тадбир излашга тушдилар. Молик ибн Форим: «Мен бир тадбир кўрсатаман»,— деди-да, лашкарохдан то хисор деворигача арик қавлашга буюрди ва у ерга қуролли кишиларни юбориб қанча жой қавласалар уни чўп, қамиш ва тупрок билан мустаҳкамлаб беркитиб боришга буюрди. (Шу тарзда) хисор девори тагигача казиб етдилар ва (хисор девори тагини) эллик газ микдорида қавлаб устунлар қўйиб маҳкамладилар. Эллик газ жой қавланиб бўлгач, уни ўтин билан тўлғизиб нефть сепдилар-да, у устунлар ёниб кўрган девори йиқилсин деб ўт қўйиб юбордилар. Аммо олов ёнмади, чунки олов ёниши учун унга шамол тегиши керак. Хисор ичнда эса шамол ўтадиган йўл йўқ эди. Хисорнинг таги қавланган минорасига палакмонларни тўғрилаб қўйиб тош отган эдилар, тешик очилиб шамол чиқишга йўл топди, олов олиб устунлар ёндн ва хисор деворининг эллик газча жойи йиқилди.

Мусулмонлар қиличбозликка киришиб кўп кишини ўлдирдилар, қолганлар омонлик тилаб, илгариги ахдномага мувофиқ мусулмонларни ранжитмаслик, ўз кишлокларига қайтиб кетиш, ўз улугларини халифа олдига юборилишига (рози бўлиш) ва ўзлари билан, бирга қурол-яроғ олиб юрмаслик шартлари билан сулҳ туздилар ва (кишлокдан) ташқари чикиб хандакдан ўтдилар. (Аммо) улар яширин суратда қуролга эга эдилар. Ок кийимликларнинг қаттаси бўлган Ҳакимни Жабраил ўз ўгли Аббосга топшириб: «Буни олиб бориб саропардага қўй ва яширин равишда ўлдир»,— деди. Унинг амрига мувофиқ иш қилиб Ҳакимни саропардага олиб бордилар. Ок кийимликлар узокдан (қараб) турган эдилар. Жабраил саропардага борган эди, ок кийимликлар Ҳакимнинг дўсти бўлган Ҳашвийни юбориб у орқали Жабраилга: «Биз Ҳакимни олмасдан кетмаймиз»,— дедилар. Ҳашвий янги этик кийган эди. У Жабраилга шу сўзларни айтиб турган эдики, Жабраилнинг ўгли Аббос келиб: «Ҳакимни ўлдирдим»,— деди. Жабраилнинг буйруги билан дархол Ҳашвийни отдан тушириб ўлдирдилар. Ок кийимликлар қичқиришиб қуролларини қўлга олдилар ва жанг бошланиб кетди. Жабраил бутун лашкарини отга минишга буюрди. Илгаригидан қучлироқ уруш бўлди. Каттик жанглар қилдилар ва охири ок кийимликлар яна енгилди, улардан кўп халқ ўлдирилди, тирик қолганларга қочдилар. Наршах кишлогининг ҳукмдори бир хотин киши эди, унинг эрининг номи Шараф бўлиб Абу Муслимнинг лашқарбошиси бўлган ва марҳум Абу Муслим уни ўлдирган эди. Бу

хотинни Жабраилнинг олдига олиб келдилар, у билан амакисининг бир кўр ўгли бирга келди, у багоят палид ва бадкор эди. Жабраил у хотинга: «Абу Муслимнинг гунохидан кеч!»—деди. Хотин: «Абу Муслим деб мусулмонларнинг отасига айтилади, менинг эримни ўлдиргандан кейин у мусулмонларнинг отаси бўладими?!»—деди. Жабраилнинг буйруги билан хотинни белидан икки бўлиб ташладилар ва амакисининг ўглини ҳам ўлдирдилар (Хакамиинг лашкар бошликларидан бири бўлган) Гирдак Муканнанинг олдига кетди. Улардан бири — Богий эса урушда ўлдирилди. Жабраил Сўгд ок кийимликларнинг дилларига кўркинч солиш учун ўлдирилган (бошлик)лар калласини Сўгдга олиб борди. Сўгд ахолисига Муканнанинг лашкар бошликларидан Сўгдиён номли бир киши амир бўлган эди; Сўгд ахолиси у билан иттифок бўлдилар. Жабраил Сўгд ахолиси билан кўп урушди ва охири Бухоро ахолисидан бир киши Сўгдиённи ўлдирди ва бу кавм таркалиб кетди.

Жабраил у ердан Самаркандга борди ва то Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлгунига кадарб турклар ва ок кийимликлар билан кўп урушлар килди.

(Маоз ибн Муслим) бир юз олтмиш биринчи йилда (9 октябрь 777—27 сентябрь 778) Марвга келди ва бу ердан иш бошлаб Омуй биёбонига кириб кетди. Бухорога етганида Бухоро ахолиси (орасидаги) дехконлар жангчи кишиларни йигдилар; беш юз етмиш минг киши йигилди. Маоз ибн Муслимнинг фармони билан уруш куролларини кўплаб тайёрладилар; у хунармандларнинг лашкар ичида иш берадпган хар бир жинсидан уч минг ишчи кишини тешалар, беллар, тўкмок ва болталар билан таъминлаб мухайё килиб кўйди; палакмонлар, нарвонлар ва девор тешадиган куроллар ишлатди ва энг яхши куроллантирилган лашкар билан Сўгдга караб юзланди.

Сўгдда ок кийимликлар кўп эдилар, турк лашкари ҳам кўп келган эди. Харийнинг7 амири Харийдан ўн мингта кўй олиб келган эди, ўзи билан бирга олиб юрди. Маоз ибн Муслим унга: «Душманмиз турклар бу ерда бизга якин жойда туриптилар, улар кўйни жуда яхши кўрадилар, бу кўйларни Бухорода колдир ёки менга сот, мен уларни лашкарга таксим килиб берайин!»—деса у рози бўлмади. Турк аскарларидан бир тўдаси чикиб хужум килдилар-да, хамма кўйларни Арбинжон билан Зармон8 ўртасидаги бир манзилга олиб кетдилар. Турклар кетидан лашкар борган эди уларнинг хам баъзиларини ўлдирдилар, баъзилари эса маглубиятга учраб кайтиб келдилар.

Маоз ибн Муслим Сўгд ва Самаркандга бориб турклар хамда ок кийимликлар билан икки йилгача кўп урушлар килди, гоҳ у ва гоҳ душман галаба козонар эди. Икки йилдан кейин у Хуросон амирлигидан истеъфо берди ва Мусайяб ибн Зухайр ал-Забий Марвда бир юз олтмиш учинчи йил жумод ал-аввал ойида (январ— феврал 780) Хуросонга амир бўлди ва ражаб ойида (март—апрел 780) Бухорога келди. Шу вақт Бухоро амири Жунайид ибн Холид эди, уни Хуросон амири Хоразмга юборди.

Бухорода Муканна саркардаларидан, бўлган Кулортегин номли бир саркарда бор эди, у лашкар ва мулозимлар тузиб Мусайяб билан урушлар килди.

Хикоят: Мухаммад ибн Жаъфарнинг ривоят килишича, Муканна лашкаридан моварауннахрликлар, турклар ва бошқалардан иборат эллик мингги унинг хисори дарвозасига йигилиб, сажда ва зорий килиб ундан дийдор кўрсатишни сўрадилар. Хеч бир жавоб ололмагач, яна сўрашда давом этиб: «Ўз эгамизнинг дийдоринн кўрмас эканмиз, бу ердан кайтиб кетмаймиз»,— дедилар. Муканнанинг Хожиб номли бир кули бор эди, Муканна унга: «Бандаларимга,—огзига тупрок,— айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишни сўради, токат килолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган хар бир

киши токат килолмай дархол ўлади»,— деди. Улар ялиниб-ёлвориб яна сўрайбердилар ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўлсак, бу айни муддао»,— дедилар. Муканна: «Фалон куни келинг сизга дийдор кўрсатаман»,— деб ваъда берди.

Шундан кейин Муканна хисорда ўзи билан турадиган хотинларга буюрди, улар Сўгд, Кеш ва Нахшаб дехконларининг кизларидан иборат бўлиб, юзта хотин эдилар. Муканнанинг шундай одати бор эди: каерда хушрўй хотин бўлса унга хабар берар эдилар ва Муканна уни олдириб келиб ўзи билан бирга саклар эдн, Хисорда у билан бирга шу хотинлар ва ўша хос кулдан бошка ҳеч ким бўлмас эди. Хисордагиларнинг озик-овкат каби эҳтиёжлари бўлса, ҳар куни бир марта хисор дарвозаси очилар, ташкари томонда эса бир вакил бўлиб, у керакли нарсалари тайёрлар, халиги кул вакилни чакириб у нарсаларни хисор ичкарасига олиб киргач, яна хисор дарвозасини беркитар ва то иккинчи кунгача Муканнанинг хунук юзини ҳеч ким кўрмас эди. Чунки у юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шундай килиб, у ўша хотинларнинг ҳар бирига ойна олиб хисорнинг тепасига чикиб бир-бирининг рўбарўсида туришга ва куёш нури ерга тушган пайтда барча ойналарни кўлга олиб бетафовут бир-бирига рўбарў килиб тутишга буюрди. Халк тўпланган эди. Куёш нури ойналарга тушгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетди. Шу вақт Муканна кулига: «Ана каранг! Худо ўз юзини кўрсатяпти деб бандаларимга айт»,— деди. Тўпланган халк қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб кўрқдилар ва хаммалари бирдан сажда килиб: «Эй худо! Кудратинг ва улуглигини шунчалик кўрганимиз етади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади»,— дедилар. Улар хануз саждада эканлар, Муканна яна кулига: «Саждадан бошларингизни кўтаринг! Худо сиздан рози ва гуноҳларингизни кечди деб умматларимга айт»—деди. У жамоа кўрққан ва ваҳимага тўлган холда бошларини саждадан кўтардилар. Шу вақт Муканна: «Хамма вилоятларни сизлар учун халол килдим. Кимки менга имон келтирмаса унинг кони, моли ва фарзандлари сиз учун халол»,— оғзига тупрок,— деди. Шундан кейин у жамоа талончиликка юз ўғирди. Бу жамоа бошкалар олдида фахрланиб: «Биз худони кўрдик»,— дер эди.

Муканнанинг халок бўлиш сабаби. Хирот амири бўлган Саъид кўп лашкар билан Муканна хисорининг дарвозасига келиб кўнди⁹, уйлар ва хаммомлар куриб ёзин-кишин шу ерда бўлдилар.

Хисорнинг ичида чашма, дарахтлар ва экинзорлар бор эда. Муканнанинг хос кишилари ва снпохи солорлар кучли лашкар билан хисор ичида эдилар. Хисор ичкарасида, тог тепасида яна бошка бир хисор бўлиб, у хисорга ҳеч кимга йўл йўк эди. Муканна ўша хотинлар билан (шу) хисорда турар эди.

Унинг одати шундай эдики, ҳар куни ўша хотинлар билан бирга овкатлаиар ва улар билан шароб мажлисига ўтириб шароб ичар эди. Шу тартибда у ўн тўрт йил хаёт кечирди. (Охири) Хирот амири унинг ишини оғирлаштириб, лашкарлари таркалиб кетди, хисорда бўлган снпохи солор эса хисор дарвозасини очди ва бўйсуниб ташкари чикди; ислом динини қабул этди. Муслмонлар хисорни олдилар. Муканна ички хисорни саклаб кололмаслигини тушунди.

Мухаммад ибн Жаъфарнинг Кеш дехконларидан бўлган Абу Али Мухаммад ибн Хорундан ривоят килишича, Абу Али шундай деган; «Менинг бувим Муканнанинг ўзи учун олиб келиб хисорда саклаб турган хотинлари жумласидан бўлган экан. У шундай хикоя килар эди: «Бир куни Муканна хотинларни ўз одати бўйича овкат ейишга ва шароб ичишга ўтиргизиб, шароб ичига захар солдида, ҳар бир хотин учун биттадан хос кадах

туткизиб айтди: «Мен ўз қадахимдаги шаробни ичганимда сизлар ҳам қадахларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Хамма хотинлар ичдилар, мен эса ичмасдан шаробни кўйлагим ёқасига тўқдим, Муканна буни пайкамади. Хамма хотинлар (хушсиз) йикилиб ўлдилар; мен ҳам ўзимни уларнинг орасига ташлаб ўлганга солиб ётдим. Муканна менинг холимдан беҳабар эди. Кейин Муканна ўрнидан туриб қараб, хамма хотинларнинг ўлиб ётганини кўрди-да, ўз қулининг олдига борди ва қилич билан унинг қалласини кесди. Муканнанинг фармони билан уч кундан бери тандир қизитаётган эдилар. Муканна ўша тандир олдига бориб қийимини ечди ва ўзини тандирга отди. Тандирдан бир тутун чиқди. Мен у тандир олдига бориб унинг вужудидан ҳеч асар кўрмадим. Хисорда бирор тирик киши йўқ эди.

Унинг ўзини ўзи қуйдиришига сабаб шу эдики, у ҳамиша: «Қачон бандаларим менга бўйсунмасалар мен осмонга чиқиб у ердақ фаришталарни олиб келаман ва уларни бўйсундираман»,— дер эди. Халқ: «Муканна фаришталарни олиб келиб бизга осмондан ёрдам бериш учун осмонга чиқиб кетди; унинг дини дунёда (абдий) қолади»,— десин деб Муканна ўзини ўзи қуйдирди. Кейин у хотин хисор дарвозасини очди ва Саъид Хараший кириб у ердаги хазинани олди».

Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср шундай дейди: «Бу қавмдаа Қеш ва Нахшаб вилоятида, Қўшки Умар, Қўшки Хиштивон ва Зармон қишлоғи қаби Бухоро қишлоқларида ҳозирда ҳам сақланиб қелмоқда. Улар ўзлари Муканнанинг қим эканлигидан бутунлай хабарсиз бўлсалар ҳам унинг ўша динидалар. Уларнинг тутган йўллари шуки намоз ўқимайдилар, рўза тутмайдилар ва жунуб бўлганларида гусил қилмайдилар, лекин омонатга хиёнат қилмайдилар. Бу одатларининг ҳаммасини мусулмонлардан яширин тутадилар ва мусулмонлик даъво қиладилар.

(Яна) айтадиларки улар: «Хотин худди гулға ўхшайди, уни қим қидласа ҳам (барибир) қамайиб қолмайди»,— деб хотинларини бир-бировларига ҳалол ҳисоблайдилар. Бирор қиши бирор хотиннинг олдиға қилватға қирганида уй эшиғида белги қолдиради; у хотиннинг эри қелиб қолғудек бўлса хотини уйда бошқа қиши билан бирға эканлигини қилиб қайтиб қетади ва у қиши қилват ишидан қориг бўлгандан кейингина ўз уйиға қиради.

Ҳар бир қишлоқда уларнинг қарислари бўлади ва ҳаммалари унинг қармониға бўйсунадилар.

Хикоят. Айтишларича, уларда ҳар бир қишлоқда биттадан '(тайинлаб қўйилган) қиши бўлиб, шу қишлоқда қимқи қизға уй-ланмоққи бўлса қизнинг бақоратини аввал ўша қиши қетқизади, шундан кейингина қизни эриға топширадилар. Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср шундай дейди: «Мен қишлоқ қексаларидан шундай улуг неъмал-ни у бир қишиға қериб қўйиб бошқалар ўзларини ундан маҳрум қилишларида қандай маъни қор?»— деб сўраға-нимда қексалар: «Уларнинг одатлари шуқи, бақоратға етган ҳар бир йигит то бир хотинға уйланғунича ўша одам билан ўз эҳтиё-қини қондириб қуради ва бунинг эвазиға у йигит ўз хотинининг аввалқи қечасини ўша одамға қеради. У одам қексайиб қолгани-да эса унинг ўрниға бошқа бирини тайинлайдилар. Бу қишлоқнинг эрқаклари ҳамиша ўша одам билан шу муомалани қиладилар. Шу иш билан шугулланувқи қишини «қакона» деб атайди-лар»,— деб қавоб қердилар. Лекин мен бу қолнинг ҳақиқатидан воқиф бўлолмадим. Бу хикояни қишлоқнинг қексаларидан ва (муқанначилар)нинг қишлоқларида қшовқи қамоатдан эшитдим. Худое, бизни бундан сақлагин!

XXVIII СОМОНИЙЛАР ХУКМДОРЛИКНИНГ БОШЛАНИШИ

Сомонхудотнинг бир ўгил кўрганлиги ва Асад ибн Абдуллох Кушайрийни дўст тутганидан, ўглига Асад деб ном берганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди.

Асаднинг тўрт ўгли бор эди: Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёс.

Рофе ибн Лайс Хорун ар-Рашидга қарши хуруж қилиб Самарқандни олганида Хорун ар-Рашид Харсама ибн Аъяини Рофе ибн Лайсга қарши урушга юборди. Рофе Самарқандни ҳисор қилди ва Харсама уни қўлга олишдан ожиз қолди. Бу ҳодиса сабабли Маъмун Хорун ар-Рашид билан бирга Хуросонга келган ва Хоруннинг дили шу иш билан гоят даражада машғул эди. Маъмун Асаднинг ўғилларига хат ёзиб, уларга Рофе билан урушда Харсамага ёрдам беришни буюрди. Асад ўғилларининг даъватига кўра Рофе Харсама билан сулҳ тузди ва улар ўртасида қудда-андалик вужудга келиб, Хорун бу ишдан хотиржам бўлди. Рофенинг буткул Хуросонни олиб қўйиш хавфи бор эди, (шунинг учун) бу сулҳнинг тузилиши Маъмун учун жуда ёқиб тушди.

Хорун мана шу сафар вақтида Тусда вафот этди. Маъмун халифаликка ўтиргач³, Гассон ибн Уббод Хуросонга амир бўлди. Маъмун унга Асад ибн Сомонхудотнинг ўғилларига Хуросоннинг айрим шаҳарлари ҳукмронлигини беришни буюрди: Гассон ибн Уббод уларнинг ҳар бирига ўша қилган яхшиликлари эвазига биттадан эътиборли шаҳарни берди: Нух ибн Асадни Самарқандга, Аҳмад, ибн Асадни Марвга амир қилиб тайинлади. Бу (воқеа) икки юз иккинчи йилда (20 июль 817—9 июль 818) бўлган эди. Гассон Хуросон амирлигидан бекор этилиб⁴ Тохир ибн Хусайн Хуросон амири бўлганда⁵ ҳам Тохир у вилоятларни Асаднинг ўғиллари қўлида қолдирди ва уларнинг энг каттаси бўлган Нух ибн Асадга сарпо қийғизди. Нух ибн Асад то дунёдан ўтгунигача Самарқандда бўлди ва биродари Аҳмад ибн Асадни (ўз ўрнига) халифа қилди. Аҳмад ибн Асад олим ва порсо бир киши эди, у то вафот этгунигача⁶ Самарқандда бўлди ва (вафоти вақтида) ўгли Наср ибн Аҳмад ибн Асадни ўз ўрнига халифа қилди. У отасининг ўрнига ўтиргач, икки юз эллик биринчи йили рамазон ойининг бошида (29 сентябрь 865) шанба куни унинг номига халифа Восик биллоҳдан Мовароуннахрнинг амирлиги унга берилганлиги тўғрисида фармон қилди.

XXIX АМИРИ МОЗИЙ АБУ ИБРОХИМ ИСМОИЛ ИБН АХМАД АС-СОМОНИЙ ХУКМРОНЛИГИНИНГ БОШЛАНИШИ

У сомонийлар сулоласи султонларининг аввалгиси бўлиб, ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойик ва ҳақли эди. У ақлли, адолатли, шафқатли, фикр ва тадбир эгаси бир киши эди; ҳамиша халифаларга итоат изҳор қилар ва уларга тобе бўлишни зарур ва лозим қиларди. У икки юз саксон еттинчи йили раби ал-охир ойининг (апрель, 900) ўртасида шанба куни Амр ибн Лайсни Балхда асир этиб мамлакатга эга бўлди ва саккиз йил подшоҳлик қилди. Икки юз тўқсон бешинчи йили (12 октябрь 907—29 сентябрь 908) Бухорода худонинг раҳматиға етишди. Худо уни раҳмат қилиб гуноҳларини кечирсин. Амири мозий икки юз ўттиз тўртинчи йил шаввол ойида (апрель—май 849) Фарғонада тугилди, ўн тўрт ёшга етганида отаси вафот этди. Катта акаси амир Наср уни жуда улуг

тутар, у хам амир Насрнинг хизматини килар эди.

Хусайн ибн Тохир ат-Тоий икки юз олтмишинчи йили раби ал-охир ойида (январ—февраль 874) Хоразмдан Бухорога келганида у билан бухороликлар ўртасида урушлар бўлиб, беш кундан кейин у шаҳарни олди, бухороликларни шаҳар ва кишлоқда туришдан ман қилди ва кўп кишини ўлдирди; хоразмликларга босқинчилик қилишга рухсат берди. Улар бухороликларнинг нарсаларини мусодара қилар, кечаси зўрлик билан уйларига бостириб киришар, огир жнноятлар қилиб мол олар эдилар. Бухоро аҳолиси Хусайн ибн Тохирга қарши урушга чиқди, кўп киши ўлдирилди ва шаҳарнинг учдан бир қисми қуйди. Урушда шаҳар аҳолисининг қўли баланд келгач, Хусайн ибн Тохир жарчи қўйиб аҳолига омонлик эълон қилди. Жам бўлиб урушга тайёр турган халқ омонлик хабарини эшитиб тарқалди; баъзилар кишлоққа кетдилар. Хусайн ибн Тохир халқ тарқалиб кетганини билиб қилишни ишга солди ва кўп кишини ўлдирди, Халқ яна (унга қарши) қўзғолди ва Хусайн ибн Тохир енгилди. Кун бўйи уруш қилдилар, кеч бўлгач Хусайн қўшқиннинг дарвозасини маҳкам берқитди. Халқ уни ушлаб олиш учун қўшқ дарвозасини қўриқлаб турар эди. Хусайн ибн Тохир Бухоро хирожини тамом олган, унинг ҳаммаси гидрифий дирам бўлиб сарой ўртасига тўқиб қўйилган эди. Хусайн ибн Тохир бу гидрифийларни қумушга алмаштириб олмоқчи эди-ю, бунга вақт топа олмади ва ўша кечаси деворни тешиб ўзнинг яқин кишилари билан оч ва яланғоч холда қочиб кетди; у гидрифий дирамлар (саройда) қола берди. Одамлар бундан хабардор бўлиб саройга қирдилар ва у пулларни таладилар. Кўп кишилар ўша молдан шундай бой бўлиб кетдиларки, бойлик асари уларнинг авлодларига ҳам қолди. Шаҳарда: «Фалончи Хусайн ибн Тохир саройининг бойи»,— дейишар эди.

Шундай қилиб, Хусайн ибн Тохир қочди, ундан кейин ҳам Бухоро аҳолиси бошида бошқа хар хил можаролар ва хар қимлар билан урушлар кўп воқеа бўлди. Бухоронинг аҳли илм ва яхши кишилари марҳум Хожа Абу Хафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллох ал-факихнинг ҳузурига йигилдилар. У жасоратли киши эди. Бухоро ишлари бўйича у билан маслаҳат қилдилар. Хуросонда бирор амир йўқ эди. Яъқуб ибн Лайс зўрлик билан Хуросонни олган ва Бухорода Рофе ибн Харсама у билан урушаётган эди. Хуросонда ҳам нотинчлик бўлиб, Бухоро бу тўполонлардан хароб бўлаётган эди. Шундай қилиб, Хожа Абу Хафснинг ўғли Абу Абдуллох Самарқандга Наср ибн Аҳмад ибн Асад ас-Сомонийга— у Самарқанд ва Фаргонанинг амираи эди — хат ёзди ва ундан Бухорога амир юборишини сўради. Наср ибн Аҳмад ўз биродари Исмоил ибн Аҳмадни Бухорога юборди. Амир Исмоил Карминага етгач, бир неча кун у ерда туриб, Бухорога, Бухоро амираи Хусайн ибн Мухаммад ал-Хаворижийга элчи юборди. Унинг элчиси бир неча марта бориб-қелиб турди ва охири амир Исмоил Бухорога амир, Хусайн ибн Мухаммад ал-Хаворижийнинг эса унга халифа бўлишига қарор қилди. Хусайн Хаворижийнинг лашқари бу қарорга бўйсунди. Амир Исмоил Хаворижийни ўзига халифа тайин қилганлиги хақида фармон билан байроқ ва сарпо юборди. Хаворижийни шу байроқ ва сарпо билан Бухоро шаҳрида айлантирдилар. Бухоро аҳолиси шодлик кўрсатди. Ўша куни сешанба куни эди, жума куни хутбани Наср ибн Аҳмад номига ўқидилар ва Яъқуб ибн Лайс номини хутбадан туширдилар. Бу воқеа амир Исмоилнинг Бухорога қиршидан олдин бўлиб, ўша жума куни икки юз олтмишинчи йил муборак рамазон ойининг биринчи жумаси (23 июль 874) эди. Абу Хафс Кабирнинг ўғли,— худо уларни раҳмат қилсин,— унинг истикболига чиқди. Бухоронинг араб ва бошқалардан иборат улуг одамлари у билан бирга Карминагача бордилар. Абу Абдуллох буйруги билан шаҳарни ясадилар. Амир Исмоил Бухорога келганидан пушаймон эди. Чунки унинг лашқари оз, Бухорода эса

тўполон ва гавго кўтарилган эди; ўзига нисбатан бухороликлар дилдан қандай муносабатда экани унга маълум эмас эди. Абу Абдуллох ибн Хожа Абу Хафс (истикбол учун Бухородан) чикиб Карминага келгач, амир Исмоилнинг дили қувват топди; Абу Абдуллох ҳар нима қилса ҳам шаҳар аҳолиси уни қайтара олмаслигини билиб, ўз қарорини қатъий қилди. Абу Абдуллох унга кўп мадҳлар айтиб дилини қувватлантирди. Амир Исмоилни Бухорога олиб келгач, уни улуглаб, ҳурмат кўрсатдилар, шаҳар аҳолиси (Абу Абдуллохнинг) буйруги билан унинг устидан кўп тилла ва қумуш сочдилар. Амир Исмоил Хусайн ал-Хаворижийни тутиб зиндонга юборди ва худойи таолонинг қудрати билан у гавго тинчиди.

XXX АМИР ИСМОИЛНИНГ БУХОРОГА КИРИШИ

(Бу воқеа) икки юз олтишинчи йил муборак рамазон ойининг ўн иккинчиси (1 июль, 874) душанба кунида содир бўлди ва шу сабабли шаҳар тинчиди, Бухоро аҳолиси қийинчиликдан қутулиб роҳатга етишди.

Шу йили Мовароуннахрнинг Жайхун дарёсидан тортиб то Машрик шаҳарларининг энг йироғигача бўлган барча ерлар ҳукмронлиги амир Наср ибн Аҳмадга берилганлиги ҳақида халифа Муваффақ биллоҳдан фармон келтирилди ва Бухорода хутбани амир Наср ибн Аҳмад ва амир Исмоил номига ўқидилар. Яъқуб ибн Лайс Саффорнинг номи хутбадан туширилди. Амир Исмоил бир муддат Бухорода турди ва ундан кейин ўз биродарининг ўғли Абу Закариё Яҳё ибн Аҳмад ибн Асадни Бухорога ўз ўрнига халифа қилиб қолдириб, амир Насрнинг буйругисиз Самарқандга борди. Рабинжонга етганида амир Наср бундан хабар топиб, унинг руҳсатсиз қелишини ёқтирмади ҳамда қутиб олишга буйруқ берса ҳам, ўзи истикболга чиқмади ва ҳеч ҳурмат билдирмади. Унинг фармони бўйича амир Исмоилни Самарқанд хисорига тушириб. Самарқанднинг сокчибошилиқ мансабини унга бердилар. Амир Наср унга аччиқ қилганича юра берди. Амир Исмоил унинг олдида саломга бориб турди, (вахоланки) у Бухорога боришидан олдин бундай қилмас эди. Мухаммад ибн Умарни унга халифа қилиб тайинладилар. Амир Исмоил саломга қелиб бир қанча вақт турар ва яна қайтиб кетар, амир Наср эса унга ҳеч бир- сўз сўзламас эди. Шу аҳволда ўн уч ой ўтди. Охир у ўз амакисининг ўғли Нухни ва Абдулжаббор ибн Хамзани ўртага қўйди, (амир Наср) уни яна Бухорога юбориб, Исмаил ибн Мухаммад ал-Марвазийни унга вазир, Фазл ибн Аҳмад ал-Марвазийни эса дабир қилиб тайинлади. Энди амир Наср Самарқанднинг барча улуглари ва эътиборли кишилари билан бирга уни қузатишга чиқди. Шу аснода амир Наср Абдулжаббор ибн Хамзага қараб: «Ё Абул-Фатх! Бу гўдақни (Бухорога) юборяпмиз-у, лекин ундан нима (яхшилиқ) кўрмоқчимиз?»—деди. Абдулжаббор: «Бундай дема, у сенинг қулинг, сен нима буюрсанг, шуни қилади, харғиз сенинг хилофингга иш тутмайди»,—деди. (Амир Наср) бунга жавобан: «Ҳақиқатан ҳам шу менинг айтаётганимдек (бўлади)»,—деди. Абдулжаббор: «Сен нимага асосан бундай ҳукм чиқардинг?»—деб сўраган эди, Амир Наср: «Мен унинг кўзлари ва шакл-шамойилида хилофлик ва исён (аломатларини) кўраман»,—деб жавоб берди ва (Самарқандга) қайтди. Амир Исмоил Бухорога етгач, Бухоро аҳолиси унинг истикболига чикиб зўр иззат билан шаҳарга олиб кирди. (Шу вақтларда) ўғрилاردан бири бир тўда халқни ўз атрофига тўплаган, кишлокнинг бебош ва безориларидан тўрт мингта одам жам бўлган эди. Улар ҳаммаси Ромтин билан

Баркад ўртасида йўлтўсарлик килар ва шаҳарга касд килишлари хавфи ҳам якин эди. Амир Исмоил ўзининг сокчибошиси Бухоро деворини курган ва (хозирда) «Кўйи Ало» — «Ало кўчаси» унинг номи билан аталадиган Хусайн ибн Алони у ўғриларга қарши урушга юборди. Бухоро аҳолисидан улуглар ва саркардалар унга ёр бўлдилар ва бориб уруш қилиб ўғриларни мағлуб этдилар. Хусайн ибн Ало ўғрилар устидан галаба қозониб, уларнинг бошлигини тутиб ўлдирди ва унинг бошини олиб келди унга ёр бўлган бир гуруҳ кишиларни ҳам тутиб олди. Амир Исмоил уларнинг (қўлларини) боғлаб Самарқандга юборди.

Бу ишдан фориғ бўлганларида Хусайн ибн Тохир яна Бухорога касд қилиб икки минг киши билан Омуга келганлиги хақида хабар қилдилар. Амир Исмоил эрлай олганича лашкар жам қилиб урушга жўнади. Хусайн ибн Тохир икки минг хоразмликлар билан Жайхундан ўтди деган хабарни етказдилар. Амир Исмоил отга миниб унга қарши чиқди. Каттик жанг қилдилар. Хусайн ибн Тохир енгилди, унинг лашкаридан баъзиси ўлдирилди, баъзиси сувга гарк бўлди ва етмиш киши асир тушди. Бу амир (Исмоил) қилган урушларнинг дастлабкиси эди. Эрталаб бўлгач, амир Исмоил асирларни чақириб хар бирига биттадан қарбос чопон берди ва қайтариб юборди. Хусайн ибн Тохир Марвга қараб кетди ва амир Исмоил Бухорога қайтди. Шунда ўз ҳукмдорлиги аҳоли хақида ўйлаб, ўзининг Бухоро саркардалари ҳузурида у қадар баланд ҳурмати йўқлигини, улар кўзида салобатсиз эканлигини, уларнинг жам бўлишларидан ўзига бирон манфаат етмаслигини билди-да, мана шундай иш қилишни тўғри топди: Бухоро саркардаларидан бир гуруҳини чақириб уларга: «Мен учун Самарқандга бориб, амир Наср ҳузурида менинг номимдан узр сўрашингиз лозим», — деди. Улар «Эшитамиз ва бўйсунамиз», — дедилар-да, бир неча кун руҳсат беришини сўрадилар ва ундан кейин жўнаб кетдилар. У гуруҳ амир Исмоилдан илгари Бухоро амирлари бўлиб келган эди. Абу Муҳаммад Бухорхудот ўзи Бухоро подшохи эди, Абу Хотам Ясорий эса гоят даражада бой бўлиб, мол-мулкининг кўплиги сабабли (амир Исмоилга) бўйсунмас эди. Бухоро улуглари мана шу иккаласи билан биргаликда Самарқандга бордилар. Амир Исмоил амир Насрга хат ёзиб, ўзининг Бухоро подшоҳлигини ушлаб тура олиши учун у кишиларни тутиб зиндонга юборишини сўраган эди. Амир Наср унинг айтганидек қилиб, у гуруҳни то Бухоро ишлари тинчигунича бир канча вақт Самарқандда ушлаб турди. Амир Исмоил яна амир Насрга хат ёзиб уларни талаб қилиб олди ва шундан кейин улар билан яхши муомалада бўлиб, хожатларини раво этди ва ҳуқуқларини риоя қилишни ўзига лозим билди.

(Амир) Наср ибн Аҳмад амир Исмоилнинг гарданига хар йили Бухоро молидан беш юз минг дирамини юбориб туришнинг вазифа қилиб юклаган эди. (Лекин) шундан кейин амир Исмоил бир канча урушларда бўлди ва у мол харж бўлиб кетиб, юбора олмади. Амир Наср яна одамларини юбориб ўша молни талаб қилди, амир Исмоил юбормади ва шу сабабдан ораларида ноҳушлик пайдо бўлди. Амир Наср лашкар йигди ва Фарғонага, ўз биродари Абу-л-Ашъасга хат ёзиб, уни кўп лашкар билан қелишга ва яна бир хатни Шошга, бошқа биродари Абу Юсуф Яъқуб ибн Аҳмадга ёзиб, уни ҳам ўз лашкари билан қелишга ва Исфижоб туркларини ҳам олиб қелишга буюрди. (Шундай қилиб) улар кўп лашкар йигдилар ва икки юз етмиш иккинчи йили ражаб ойида (декабрь 885—январь 886) Бухорога қараб юрдилар. Амир Исмоил бундан хабар топгач, ўз биродарига ҳурмат юзасидан Бухорони бўшатиб Фарабга кетди, Амир Наср Бухорога келди ва амир Исмоилни учратмагач, Байқандга бориб, шу ерга қўнди. Байқандликлар уни қутиб олиб, устидан кўп олтин-кумуш сочдилар ва кўп тухфалар чиқардилар. Амир Исмоил билан ўша

вактта Хуросон амири бўлиб турган Рофе ибн Харсама ўртасида дўстлик бор эди. Амир Исмоил унга хат ёзиб, ёрдам сўради, Рофе ўз лашкари билан келиб, Жайхун дарёси музлаган эди, муз устидан ўтди. Амир Наср Рофенинг келганидан хабар топиб, Бухорога кайтди. Амир Исмоил Рофе билан бориб Самаркандни олишга иттифок тузди. Бу хабар амир Насрга етгач, у тезлик билан Тавоисга бориб, йўлни тўсди. Амир Исмоил ва Рофе чўл йўли билан кетдилар. Бухоронинг хамма кишлоклари амир Насрнинг тасарруфида эди. Улар чўлда ва наозик-овкат ва на ем-хашак топа олмас эдилар. У йил кахатчилик йили эди. Уларнинг ахволлари огирлашди. Уларнинг лашкарлари орасида бир ман нон хатто уч дирамга етди ва Рофе лашкаридан кўп кишилар очликдан халок бўлдилар. Амир Наср Самаркандга, ўз ўгли Ахмадга хат ёзиб унга Самарканд Сўгдидан жангчилар тўплашни буюрди. Вилоят ахолиси: «Булар исёнчилардир, уларга ёрдам бериш халол бўлмайди»,— деб амир Исмоилга ем-хашак бермадилар.

Амир Наср Рофенинг келганидан тангдил бўлган эди. У Карминага кетди. Амир Исмоил ва Рофелар унинг изидан бораётган эдилар, бир киши Рофега насиҳат килиб: «Сен ўз вилоятингни кўйиб бу ерга келдинг, агар у икки биродар бир-бири билан келишиб туриб сени ўртага олсалар сен нима кила оласан?»—деди. Рофе бу гапдан кўркди ва амир Наср олдига элчи юбориб: «Мен урушиш учун келганим йўқ, балки сизларнинг орангизда сулх килиш учун келдим»,— деди. Амир Насрга бу гап ёкиб тушди ва Бухоро амири бирор бошка киши бўлиши, амир Исмоил омили хирожликка⁴ тайинланиб девон даромади⁵ ва хутба унинг номида бўлмаслиги хамда у хар йили (амир Насрга) беш юз минг дирам тўлаб туриши лозимлиги шартлари билан сулх туздилар. (Рофе) Наср ибн Ахмадни чакирди ва Исхок ибн Ахмадни хам чакириб унга сарпо кийгизди-да, Бухоро амирлигини унга топширди. Амир Исмоил бунга розилик берди. Амир Наср (Самаркандга) кайтиб кетди ва Рофе хам Хуросонга жўнади. Бу икки юз етмиш учинчи йили (8 июнь 886—27 май 887) бўлган эди. Шу воқеадан кейин ўн беш ой ўтгач, амир Наср одам юбориб молни талаб килди; амир Исмоил молни ушлаб қолиб, юбор-тирмади. Амир Наср ўртада кафил бўлган Рофега хат ёзди. Рофе хам амир Исмоилга шу мазмунда хат ёзди. Амир Исмоил бу хатга илтифот килмади. Амир Наср иккинчи марта хаммаси мовароуннахрликлардан бўлган лашкар тўлади; Абу-л-Ашъас Фаргонадан келди ва яна кайтадан ўша аввалги тартибда Бухорога караб юрдилар. (Амир Наср) Бухоро томон юзланиб Карминага етганида амир Исмоил хам ўз лашкарини йигиб Тавоисга борди. Икки орада тўкиниш бўлиб, каттик жанг бўлди. Исхок ибн Ахмад енгилиб, Фарабга кетди. Амир Исмоил фаргоналиклар устига каттик хужум килган эди. Абу-л-Ашъас маглуб бўлиб Самаркандга жўнади. У ўз биродарини колдириб кочиб келгани учун самаркандликлар уни тутиб олмокчи бўлган эдилар, Абу-л-Ашъас Самарканддан кайтиб Рабинжонга келди. Амир Исмоил Ахмад ибн Мусо Марзукни асир килиб олиб Бухорога юборди. Бухоро лашкари иккинчи марта енгилди. Амир Исмоил ўз жойида турган эди. У билан озгина одам колган, машхур кишилардан эса Сиймоул-кабир у билан бирга эди. Амир Исмоил одам юбориб, куллардан ва маволийлардан кочганларининг хаммасини йигдирди; Исхок ибн Ахмадни Фарабдан кайтариб олдириб келди; Бухоро гозийларидан хам икки минг киши чикди ва кишлоклар лашкарларини жам килдилар. (Амир Исмоил) уларнинг хаммасига озик-овкат берди. Амир Наср Рабинжонга бориб лашкар анжомларини тайёрлаб кайтди. Амир Исмоил унинг олдига — Возбадин⁶ кишлогига борди ва шу ерда жам бўлишиб икки юз етмиш бешинчи йили сешанба куни жумод ал-охир ойининг ўн бешинчисида (25 октябрь 888) уруш бошладилар. Амир Исмоил Фаргона лашкари устидан галаба козоиди.

Абу-л-Ашъас енгилиб кочди; лашкар хаммаси енгилиб кочган ва амир Наср озгина одамлар билан колиб у хам маглубиятга учраган эди.

Хоразмликлардан бир тўдаси Насрга етиб бориб уни ўлдирмокчи бўлдилар, аммо Сиймоул-кабир хам буни узокдан кўрди ва хоразмликларга кичкириб, уларни амир Насрдан узоклаштирди, сўнг ўзи отдан тушиб Насрнинг узангисини ўпди. Уларнинг отасиинг кули бўлган сипохсолор Сиймоул-кабир одам юбориб амир Исмоилга бу холдан хабар берди. Наср ибн Ахмад отдан тушди ва ёстикни ерга ташлаб ўтирди. Амир Исмоил етиб келди-да, отдан ўзини ташлаб, якин келиб ёстикни ўпди хамда: «Ё амир! Худонинг хукми шу эканки, мени сенга карши кўйди ва биз шундай бир зўр ишни ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз»,— деди. Амир Наср: «Мен бу килган ишларингга ажабланаман, ўз амирингга бўйсунмадинг ва худойи таолонинг сенга берган буйругини бажармадинг!»—деди. Амир Исмоил: «Эй амир! Мен хато иш килганимга икрорман, хамма гунох менда, сен фазилатда (мендан) улугроксан ва менинг бу катта гунохимдан ўтиб афв этасан»,— деди.

Булар шундай сўзлашиб турганларида уларнинг бошка биродари Исхок ибн Ахмад етиб келди. У отдан тушмай турган эди, амир Исмоил: «Хой фалончи! Уз хожанг учун отдан тушмайсанми?»— деб унга дашном берди ва ундан аччигланди. Исхок тезда отдан тушиб ўзини Насрнинг оёгига ташлаб ер ўпди ва: «Менинг отим хали совутилмаган той, ундан дарров тушиб бўлмайти»,— деб узр сўраб сўзини тамом килган эди, амир Исмоил (Насрга караб): «Эй амир! Яхшиси шуки, бу хабар (Самаркандга) етиб Мовароуннахрда халк кайгуга тушмасдан бурун тезда ўзингнинг азиз кароргохингга кайтсанг эди»,— деди. Амир Наср: «Эй Абу Иброхим! Мени ўз жойимга юборадиган сенмисан?»—деди. Амир Исмоил: «Шундай килмасам нима килай? Кул ўз хожасига нисбатан унинг муроди нима бўлса шуни бажаришдан бошкacha муомала килолмайди»,— деди. Амир Наср сўзлар ва унинг кўзидан ёш куйилар, ўтган ишлар ва тўкилган конларга пушаймон ер эди. Сўнг амир Наср туриб отга минди, амир Исмоил ва биродари Исхок узангиларни тутиб турдилар ва уни (Самаркандга) кайтариб юбордилар. "(Амир Исмоил) Сиймоул-кабир за Абдуллох ибн Муслимни уни кузатиш учун юборди. Улар бир манзил бирга борганларидан кейин амир Наср уларни кайтариб, ўзи Самаркандга кетди. Амир Наср ибн Ахмад шу асирлик кунида хам ўша одамлар билан, худди ўзи амир бўлиб тахтда ўтирган ва улар унинг олдида хизматда турган кунлардагидек сўзлашар эди. Амир Наср бу воқеадан тўрт йил кейин икки юз етмиш тўккизинчи йили жумод ал-аввал ойидан етти кун колганида (21 август 892) вафот этди. У бутун Мовароуннахр ерларига амир Исмоилни халифа килиб тайинлади ва бошка биродарини хамда ўз ўглини унинг фармонига бўйсундирди.

Амир Наср дунёдан ўтгач, амир Исмоил Бухородан Самаркандга келиб давлат ишини ростлади ва унинг ўгли Ахмад ибн Насрни ўзига халифа килди. У шу ердан бошлаб газот ишига киришди. Амир Исмоил Бухорога келганидан то акаси ўлиб бутун Мовароуннахрни унга топшириб вафот килганига кадар йигирма йил ўтди. Амир Насрнинг вафот этганлиги хабари Амирул-муъминин Муътазид⁷ биллохга етгач, икки юз саксонинчи йили мухаррам ойида (март—апрель 893) у амир Исмоилни Мовароуннахрга амир килиб фармон берди. Амир Исмоил шу тархда Тароз жангига бориб кўп кийинчилик кўрди ва охири Тароз амири (бўйсуниб) чикиб кўп дехконлар билан бирга ислом динини кабул этди ва Тароз фатх этилди, (у ердаги) катта ибодатхонани масжиди жоме килдилар. Амирул муъминин Муътазид биллох номига хутба ўкидилар. Амир Исмоил кўп ўлжалар

олиб Бухорога келди. У то Амр (ибн) Лайс кучайиб кетгунича етти йил подшоҳлик килди ва Мовароуннахрнинг амири бўлиб турди.

(Амр ибн Лайс кучайиб) Хуросоннинг баъзи жойларини олди ва жангга киришди. Амирлик килиб турган Али ибн ал-Хусайн Гузғониён амири бўлмиш Ахмаддан ёрдам сўраган эди, яхши жа-воб ололмади ва Жайхундан ўтиб Бухорога — амир Исмоил олди-га келди. Амир Исмоил хурсанд бўлиб сипохлари билан унинг ис-тикболига чикди, эъзоз ва икром билан уни Бухорога олиб кириб кўп тухфалар такдим этди, Али ибн ал-Хусайн Фарабга бориб ўн уч ой у ерда бўлди. Амир Исмоил унга доимо хадялар юбориб турди ва яхши муносабатда бўлди. Али ибн ал-Хусайн, то уни (ўз) ўгли урушда ўлдиргунича, Фарабда турди.

Амр ибн Лайс Балх амири Абу Довудга, Гузғониён амири Ахмад ибн Фаригунга ва Мовароуннахр амири амир Исмоилга хат ёзиб, уларни ўзига бўйсунмишга чақирди ва яхши ваъдалар килди. Улар фармонга бўйсуниб, унга хизмат килдилар. Амир Исмоил олди-га элчи келиб хатни унга берди ҳамда Балх амири ва Гузғониён амирининг бўйсунганлигидан хабар бериб: «Бу бўйсунмишга сен лойикроксан, чунки сен каттароксан ва подшоҳзодалигинг туфайли подшоҳлик кадрини яхширок биласан»,— деди. Амир Исмоил: «Сенинг хожаган шу кадар нодон эканки, мени улар каторида санапти; (ахир) улар менинг кулларим-ку! Менинг сенга жавобим — килич; мен билан унинг ўртасида урушдан бошқа нарса йўқ, кайтиб бориб унга айт, уруш асбобини созласин!»—деб жавоб берди. Амр ибн Лайс амирлар ва улуг кишилар билан маслаҳат килиб амир Исмоил иши борасида улардан ёрдам сўради ва: «Бошқа бир кишини юбориб, унга ёқимли сўзлар айтиш ва яхши ваъдалар килиш керак»,— деди. Кейин у хат ёзиб Нишопур шайхларидан ва ўзининг яқин кишиларидан бир гуруҳини юборди ва хатида куйидагиларни айтди: «Гарчи Амир ул-муъминин бу вилоятни менга берган бўлса ҳам мен мулкдорликда сени ўзимга шерик килдим. Сен дўст бўлиб, мен билан яхши муносабатда бўлгинки, ҳеч бир бадгўй бизнинг орамизга киришга йўл топа олмасин, ўртамизда дўстлик ва бирлик бўлсин, бундан илгари айтган гапларимиз гўстохлик юзасидан айтилган эди, биз у гапдан кечдик. Сен Мовароуннахр вилоятини кўрукла, чунки у душман чегарасидир; фукарога гамхўрлик кил! Биз у вилоятни сенга бердик, хурсандлик ва хону менингни ободонлигидан бошқа нарсани истамаймиз. У вилоят хароб бўлмасин деб ўзим бормай, Нишопурнинг машхур кишиларидан бир канчасини (элчи килиб) юбордим: улар хузурида (ушбу хат мазмунини) қабул этиб сўз бердим ва шу айтилган сўзларга уларни гувоҳ килдим, сендан бошқа ҳеч кимга эътимодим йўқ, орамизда дўстлик мустаҳкам бўлсин учун сен ҳам менга ишонишинг керак».

Амр (ибн) Лайснинг (элчилар юборганлиги) хабари амир Исмоилга етгач, у Жайхун лабига (одамлар) юборди, улар элчиларни сувдан ўтишга кўймадилар, келтирган нарсаларини олмадилар ва (Исмоилга) етказмадилар, (элчиларни) хўрлаб кайтардилар. Амир (ибн) Лайс бундан газабланиб урушга хозирланди. Узининг сипохсолори Али ибн Сурушга лашкар билан Омуяга бориб лашкарни ўша ерда тўхтатишни ва буйрук бўлмагунича сувдан ўтишга шошилмасликни буюрди. Унинг кетидан бошқа сипохсолор — Мухаммад ибн Лайсни беш минг киши билан юбориб: «Али ибн Суруш ва сен биргаликда иш кўринглар, лашкарни сакланглар, у тарафдан кимки омон тилаб келса омонлик беринг ва яхши муносабатда бўлинг ва кемалар тайёрлаб айгокчилар юборинг!»—деди. Амр (ибн) Лайс кетма-кет лашкар юбориб турди.

Амир Исмоил бундан хабар топгач, йигирма минг киши билан тезда Бухородан Жайхун дарёси лабига борди ва кечаси Жайхун сувидан ўтиб душманга тўсатдан хужум килди. Али ибн Суруш бундан хабардор бўлиб, тезда отга минди ва лашкарга курул бериб, пиёда аскарларни олдинга юборди. Уруш бошланиб кетди.

Амир Исмоилнинг лашкари хар томондан хужум килар эди. Жанг каттик бўлди. Мухаммад ибн Али ибн Суруш чекинди, унинг ўзи ва Нишопурнинг машхур кишиларидан кўплари асир тушдилар. Иккинчи куни амир Исмоил Амр (ибн) Лайснинг (асир тушган) аскарларига озик-овкатлар бериб хурсанд килди ва хаммасини Амр (ибн) Лайс хузурига кайтариб юборди. Шунда лашкарбошилар амир Исмоилга: «Булар бизга карши уруш килган эдилар, сен уларни асир олганиндан кейин хаммаларига сарпо кийгизиб кайтариб юбординг!»—дедилар. Амир Исмоил: «Бу бечоралардан нима талаб киласиз,— кўйинг улар ўз юртига борсилар, улар энди хеч қачон сизга карши урушга келмайдилар ва бошқаларнинг дилларини хам (урушдан) кайтарадилар»,— деди.

Амир Исмоил оркага кайтди ва кўп кумуш, кийим-кечак, тилла ва курул-яроғлар (ўлжа килиб) Бухорога келди.

Шундан кейин Амр (ибн) Лайс хафалик, гамгинлик ва пушаймонликда бир йил Нишопурда бўлди; у «Мен Али (ибн) Суруш ва унинг ўгли учун қасос оламан»,— дер эди. Амир Исмоил Амр (ибн) Лайснинг уруш тадорикини кўраётганлигини эшитиб, аскарини йигди, уларга озик-овкат бериб хар томондан душманга қараб юрди; (йигилган аскарнинг) яроклисига хам яроксизига хам, тикувчи-ямоқчиларга хам озик-овкат берди. Бу ишдан халк норози бўлиб: «Амир Исмоил шу лашкар билан Амр (ибн) Лайсга карши уруш килмоқчимиз?!»—дер эди. Бу хабар Амр (ибн) Лайсга етиб, у хурсанд бўлди. (Амир Исмоил) Жайхун лабида эди, Мансур Коратегин ва Порс Байкандий Хоразмдан Омуга келдилар; Туркистон вилояти ва Фарғонадан ўттиз минг киши етиб келди. Йигирма бешинчи зу-л-қаъдада (амир Исмоил) Мухаммад ибн Хорунни лашкарнинг бош қисми билан юборди ва иккинчи куни ўзи хам йўлга чиқиб, Жайхундан ўтди ва Омуга хар жойдан аскар тўплади. Бухородан Хоразм шахрига кетдилар ва иккинчи душанба кунигача (урушга) хозирланиб бўлиб, у ердан Балхга қараб юзландилар.

Амр (ибн) Лайс шористон хисорини олди ва сипохлари билан шористон олдига келиб тушди; лашкар келтирди ва (шахар) атрофига хандак қаздириб, ўради. Сипох (шахарга) киргунича бир неча кун ўтди, У шахар деворини мустахам килди ва ўзини шахардан кайтиб кетмоқчидек килиб кўрсатиб халкни севинтирди.

Амир Исмоил Али ибн Ахмадни Форёбга 10 юбориб Амр (ибн) Лайснинг иш бошида турган кишиларини ўлдиришга буюрди, улар буйрукни бажариб, кўп мол олиб келдилар. Исмоил хар тарафдан одамлар юборар, улар Амр (ибн) Лайс одамларини ўлдириб, мол олиб келар эдилар.

Амир Исмоил Балхнинг Алиобод (деган жойи)га келиб тушиб, уч кун ўша ерда турди. Сўнгра у ердан лашкарини кўчирди ва ўзини намозгоҳга тушмоқчидек килиб кўрсатиб, унга бориладиган йўлни кенгайтди. Амр (ибн) Лайс буни кўриб ўша томон дарвозаларини махам килди ва ўша тарафга кўп лашкар кўйди; палакмон ва девор тешадиган курулларни ўша томонга тўғрилатди. У намозгоҳ йўлига пистирма тайёрлатиб, уни лашкар билан банд килди. Тонг отгач, Амири мозий (Исмоил) яна йўлни ўзгартди ва бошқа йўл билан шахар дарвозасига қараб юриб «Пули Ато»— «Ато кўприги»га келиб тушди. Амр ибн Лайс бу ишдан таажжубда қолиб палакмонларни ўша томонга олишни лозим топди. Амир Исмоил уч кун у ерда турди. Унинг фармони билан шахарга сув юбормай кўйдилар, деворни йикитиб, дарахтларни кесдилар ва йўлларни текисладилар.

Нихоят, сешанба куни эрталаб амир Исмоил озгина лашкар билан отга миниб шаҳар дарвозасига борган эди. Амр ибн Лайс дарвозадан чикиб уруш бошлади. Жанг каттик бўлди. Амр ибн Лайснинг лашкари енгилиб кочди. Амир Исмоилнинг лашкари уларнинг оркасидан изма-из кувлаб баъзиларини ўлдирар ва баъзиларини асир бўлар эди. Шундай килиб, Балхдан саккиз фарсанг йирокликдаги бир жойга етганларида икки хизматчиси билан бирга Амр (ибн) Лайсни кўрдилар, хизматчиларнинг бири кочди, бири эса Амр ибн Лайсга ёпишди. Шундан кейин Амр (ибн) Лайсни тутиб олдилар. Хар ким: «Амр (ибн) Лайсни мен тутдим», дер эди. Аммо ибн Лайснинг ўзи эса: «Мени мана бу ўз хизматчим тутди»,— деди. Амр (ибн) Лайс ўша хизматчисига, хар бири етмиш минг дирам кийматга эга бўлган ўн беш дона марварид берган экан, уларни ўша хизматчидан тортиб олдилар. Амр (ибн) Лайс чоршанба куни жумод ал-аввал ойининг ўнинчисида икки юз саксон саккизинчи йили (2 май 901) асир олинди.

Амр (ибн) Лайсни амир Исмоил олдига олиб келганларида, у пиёда бўлиб юрмокчи эди, аммо Амири мозий бунга рухсат бермади ва: «Бугун сен билан шундай муомалада бўлайки, одамлар таажжубда колсинлар»,— деди ва уни саропардага олиб киришга буюрди ва ўз биродарини уни кўриклаб туришга юборди. Тўрт кундан кейин Амр (ибн) Лайс амир (Исмоил)ни кўрди.

Амир Исмоилнинг буйругй билан ундан кандай килиб асир тушиб колганлиги хакида сўраган эдилар, у: «Чопиб кетаётган эдим, отим чарчаб колди, отдан тушиб ухладим, уйгонганимда бошимда иккита кул турганини кўрдим, улардан бири камчин билан бурнимга туртди». Мен: «Бу қари кишидан нима истайсан»,— дедим ва мени халок қилмасликларини ўтиниб сўрадим. Улар отларидан тушиб оёгимни ўпдилар ва зинхор (ўлдирмаймиз) дедилар. Улардан бири мени отга миндирди. Одамлар йигилдилар ва мендан: «Ниманг бор?»—деб сўрадилар. Мен: «Хар бири етмиш минг дирам кийматида бир нечта марварид бор»,— дедим ва узугимни бердим. Улар оёгимдан этигимни ечиб бир канча кимматбахо гавхарларни топиб олдилар. (Шу пайт) мени лашкар топди ва Мухаммадшоҳ одамларни мендан узоклатиб турган аснода узокдан амир Исмоилни кўриб отдан тушмокчи бўлган эдим, у ўз жони ва боши хурматини ўртага қўйиб, «Отдан тушма!»—деди; менинг кўнглим қарор топди. У мени саропардага туширттирди; Абу Юсуф мен билан бирга чодирда ўтириб мени кўриклаб турди; сув сўраган эдим менга гулоб бердилар ва менга хилма-хил иззат-икромлар кўрсатдилар. Кейин амир Исмоил менинг олдимга кириб меҳрибонлик кўрсатди ва сени ўлдирмайман деб аҳд қилди ва мени кажавага ўткизиб хурмат билан шаҳарга еткизишга буюрди ва кечаси Самарканд шаҳрига олиб кирдилар, бундан Самарканд ахолисидан ҳеч кимнинг хабари бўлмади. Амир Исмоил менинг узугимни уни тортиб олиб қўйган кишидан уч минг дирамга сотиб олиб баҳосини тўлади ва узукни менга юборди. Узукнинг кўзи кизил ёкут эди»,— деди. (Яна) Амр (ибн) Лайс: «Жанг куни менда қирк минг дирам бор эди, уни уруш вақтида мендан тортиб олдилар. Меи эллик фарсанг масофага чопиб бора оладиган ва ўзим кўп синаган бнр от устида эдим, ўша куни у шундай сушт юрар эдики, меи унинг устидан тушишни истар эдим. Отнинг оёқлари ариққа тушиб кетди, мен отдан йиқилдим ва ўзимдан умид уздим, халиги икки киши мени ўлдиришга қасд қилган вақтларида ўзим билан бирга турган кишига: «Менинг отимга миниб коч!»—дедим, у отга миниб олди, қарасам, от худди булутдек югурар эди. Мен тушундимки, бу (хаммаси) менинг давлатим кетганлигидан экан. Айб отда эмас экан,— деди.

Амр (ибн) Лайс амир Исмоилга қараб: «Мен Балхда ўн харвор олтин бекитганман,

буюргин, уни олиб келсинлар, уларга эга бўлишга бутун сен сазоворроксан!»—деди. Амир Исмоил одам юбориб олтинларни олдириб келди ва хаммасини Амр ибн Лайсга юборди, Хар канча илтимос килсалар хам мархум амир Исмоил у олтинлардан ҳеч бир нарса олмади.

Амир ул-муъминнинг Амр ибн Лайсни ўзига юборилишини талаб килиб ёзган хати Самаркандга етиб келди; хатнинг бошланишига шундай ёзилган эди: «Абдуллох ибн ал-имом Абу-л-Аббос ал-Муътазид биллох Амирул муъмининдан, Амир ул муъмининнинг гуломи Абу Иброхим Исмоил ибн Ахмадга». Бу хат амир Исмоилга етгач, у Амр (ибн) Лайсга ачиниб гамгин бўлди, аммо халифа фармонини кайтара олмади. Нихоят унинг буйруги билан Амр (ибн) Лайсни кажавага ўтказиб Бухорога олиб келдилар. Амир Исмоил уялганидан юзини унга кўрсатмади ва: «Бирон хожатинг бўлса сўра»,— деб одам юборди. Амр (ибн) Лайс: «Менинг болаларимни яхши кутсинлар ҳамда бу мени олиб кетаётган кишиларга насихат килгин токи улар менга нисбатан яхши муомалада бўлсинлар»,— деб жавоб кайтарди. Амир Исмоил шундай килди ва уни кажавага ўтиргизиб Багдодга юборди. Амр (ибн) Лайс Багдодга етгач, халифа уни Софий ходимга топширди ва у Муътазид халифалигининг охиригача шу Софий ходим кўлида асирликда турди ҳамда икки йил зиндонда бўлгандан кейин, икки юз саксон тўққизинчи йилда (16 декабрь 901—4 декабрь 902) ўлдирилди.

Амир Исмоил Амр (ибн) Лайсни халифанинг олдига юборгандан кейин халифа амир Исмоилни Хуросон амири килиб фармон юборди — Хулвон довонидан бошлаб Хуросон вилояти, Мовароуннахр, Туркистон, Синд, Хинд ва Гургонлар хаммаси уники бўлди. У хар бир шаҳарга биттадан амир тайин килди, адолат ва яхши ахлоқ билан иш тутди, кимки фукарога зулм килса унга жазо берди. У соҳид бўла туриб шундай сиёсатли эдики, сомонийлар сулоласидан ҳеч ким ундан сиёсатлироқ бўлмаган. У давлат ишида ҳеч бепарволик килмас, хамиша халифага бўйсунар ва умрида ҳеч маҳал халифага итоатсизлик килмай, унинг фармонини маҳкам тутар эди.

Амир Исмоил бемор бўлиб бир канча вақт ётди. Унинг касаллиги кўпроқ рутубатдан эди. Табиблар: «Жўйи мулиённинг хавоси хушроқ», — дедилар. Уни ўзининг хос мулкидан бўлган Зармон кишлогига олиб бордилар: «Бу ернинг хавоси унга мувофикроқ келади», — дедилар. Амир бу кишлокни яхши кўрар ва ов килиш учун ҳамма вақт ўша ерга борар эди; у ерга бог курган эди. Бир муддат у ерда бемор ётиб, охири икки юз тўқсон бешинчи йили сафар ойининг ўн бешинчисида (25 ноябрь 907) худди шу богда катта бир дарахт тагида вафот этди. У йигирма йил Хуросон амири бўлди. Хукмдорлик муддати ўттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат килсин, негаки унинг даврида Бухоро пойтахт бўлди, сомонийлар сулоласидан чиккан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдинги Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у каерда бўлмасин: «Бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, ана шундай»,— дер эди. Амир Исмоил вафот этгандан кейин ўрнига ўгли ўтирди. Унга «Амири мозий» — «Дунёдан ўтган амир» деган лакабни бердилар.

XXXI АМИРИ ШАХИД АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ХУКМДОРЛИГИ

У Хуросон амири бўлди. Уни Амири шахид дейдилар. У ўз отасининг йўлидан юриб адолат кўрсатар ва барча фукарога бутунлай инсоф юзасидан қарар эди. Фукаро роҳат ва осойишталикда яшадилар. Амири шахид у ер (Бухоро)дан Хуросонга бориб ўз мамлакатини кўздан кечирди ва Сеистонни олди. Амири мозий даврида Сеистон унинг номида эди. У ердан Бухорога келди. У ов қилишни яхши кўрарди. У ов қилиш учун Жайхун лабига бориб саропарда қурган эди (бир куни) овдан қайтиб (саропардага) келганида бир чопар Табаристон амири Абу-л-Аббосдан хат олиб келди. Амири шахид хатни ўқиди; хатда: «Хусайн ибн Ало хуруж қилиб Гургон ва Табаристон вилоятларининг кўп ерларини олди, менинг зарурат юзасидан қочим керак бўлиб қолди», — деб ёзилган эди. Бундан амир дилтанг бўлиб жуда гамгинликка тушди ва: «Эй худо! Агар бу подшоҳлик мендан кетадиган бўлса, менинг ажалимни бер!» — деб дуо қилдида, саропардага кирди.

Амири шахиднинг шундай одати бор эди; унинг бир шери бўлиб, ҳар кеча амир ётадиган уй эшигига ўша шерни занжир билан боғлаб қўяр эдилар, ким у уйга кирмокчи бўлса, шер уни ҳалок қилар эди. Ўша кеча амир гамгин бўлганидан унинг ҳамма хос қишилари ҳам у билан машғул бўлиб, шерни олиб қилишни унутиб қўйдилар. Амир ухлаб ётганида унинг қулларидан бир тўдаси кириб бошини олдилар. (Бу воқеа) хижратдан уч юз биринчи йил жумод ал-охир ойининг ўн биринчисида (12 январь 914) пайшанба куни (бўлган эди). Уни Бухорога олиб қелиб Навқанда қабристонига қўйдилар ва унга «Амири шахид» деб лақаб бердилар. «Бу ишни Абу-л-Хасан бошқарган,» — деб унга тухмат қилдилар ва уни Бухорога олиб қелиб дорга осдилар. Амирга суикасд қилган қуллардан баъзиларини топиб ўлдирдилар, баъзилари Туркистонга қочди.

Унинг подшоҳлик муддати олти йилу тўрт ой ва беш кун бўлди.

XXXII АМИРИ САЪИД АБУ-Л ХАСАН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ ХУКМДОРЛИГИ

Амири шахидни дафн этиб бўлгач, унинг ўғли Насрга «Саъид» — «Саодатлик» лақабини бердилар. У саккиз ёшда эканлигида отасининг ўрнига подшоҳ қилдилар. Унга вазирлик (иши) ни Абу Абдуллох Мухаммад ибн Ахмад ал-Жайхоний олди, Хамавия ибн Али сипохи солор бўлди. Уни «Бутун Хуросон эгаси» деб аташ эдилар.

Дастлаб Амири саъид бўш иш олиб борганлигидан ҳар ерда фитна пайдо бўлди, унинг отасининг амакиси Исҳоқ ибн Ахмад Самарқандда ўзига байъат қилишни талаб этди ва Самарқанд аҳолиси унга бўйсундилар. Унинг ўғли Абу Солих Мансур ибн Исҳоқ Нншопурда исён қўтариб, Хуросон шаҳарларидан баъзисини олди. Самарқандда Исҳоқ ибн Ахмад ҳукмдорлиги қучайди ва Амири саъид ўз сипоҳсолори Хамавия ибн Алини унга қарши урушга юборди. Исҳоқ мағлубиятга учраб, лашқари Самарқандга қайтиб кирди. Исҳоқ иккинчи марта урушга ростланди ва Самарқанд аҳолиси у билан бирга шаҳардан ташқарига чиқиб, Хамвияга қарши урушдилар ва мағлуб бўлдилар. Исҳоқ ибн Ахмад учинчи марта урушга чиққан эди бу гал у асир тушди. Унинг ўғли Мансур ибн Исҳоқ Нишопурда эди, у ўлди; бутун Хуросон ва Мовароуннахр фақат Амири саъидга ўтди; Форс, Кермон, Табаристон, Гургон ва Ироқда унинг номига хутба ўқидилар.

Хикоят. Амири саъид ўн учинчи йили² Бухорога ўзининг яқин қишиларидан бири Абу-л-Аббос Ахмад ибн Яхё ибн Асад ас-Сомоний номли қишини халифа қилиб қолдириб,

Ўзи Бухородан Нишопурга кетди.

Ўша йили «Гардун кашон» махалласига ўт тушди. Ўт шундан зўрайдики, Самарканддаги одамлар бу оловни кўриб турдилар. Бухороликлар: «Бу олов осмондан келди», — дер эдилар. Ўтни ўчириш мумкин бўлмай бу махалла бутунлай куйди.

Шу орада Амири саъиднинг бошка биродарлари хуруж килдилар ва кўп фитналар кўзготдилар. Охири фитнанинг асосчисн бўлган Абу Закариё, ҳеч нарса кўлга киргиза олмай, озгина одам билан Хуросонга кетди. Амири саъиднинг бошка биродарлари омонлик тиладилар. Амири саъид уларга омонлик бериб, олдига чакириб олди ва шу билан фитна тинчиди.

Хикоят. Яна Амири саъид Наср ибн Ахмад ибн Исмоил даврида уч юз йигирма бешинчи йил ражаб ойида (май-июль 937) Бухорога ўт тушиб ҳамма бозорлар куйди. Ўт бир халимпазнинг дўконидан бошланган. У дўкон Самарканд дарвозаснда бўлиб, халимпаз халим козони тагидагп кулни томга олиб чикиб, томда чукурлик бор экан, уни тўлгизмокчи бўлган, кул орасида бир бўлак чўг бор экан, халимпаз уни сезмаган ва шамол чўгни олиб бориб камишдан ясалган бир уйга урган. У уйни ўт олиб, ундан ҳамма бозорларга ўт кетган ва Самаркаид дарвоза махалласи буткул куйган. Олов осмонда булутдек сузиб юрган. «Кўйи бикор» — «Кизлар кўчаси», бозорнинг тимчалари, Мадрасайи Форжак, ковушдўзлар тими, саррофлар ва баззозлар бозори, (хулласи) Бухоронинг ана шу томонида то анхор лабига боргунча нимаики бўлса ҳаммаси куйган. Бир парча олоз сачраб Масжиди Мохни ўт олди ва у (хам) томоман ёниб кетди. Олов икки кеча-кундуз ёниб, бухороликлар уни ўчиришдан ожиз колдилар, кўп машаккат чекдилар ва ниҳоят. учинчи куни ўчирдилар. У ёгочлар тупрок тагида бир ойгача куйиб турди. Бухороликларга юз минг дирамдан ортик зиён етди. Шундан кейин Бухоро иморатларини ҳеч қачон у (илгаригисидек) килиб кура олмадилар.

Амир саъид ўттиз бир йил подшоҳлик килди. У адолатли подшоҳ бўлиб, отасидан ҳам ақилрок эди. Унинг яхши сифатлари кўп; агар ҳаммасини айтсак гап узайиб кетади.

У дунёдан ўтгач, ўгли Нух ибн Наср подшоҳлик (тахтига) ўтирди.

XXXIII АМИРИ ХАМИД АБУ МУХАММАД ИУХ ИБН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ

Амири хамид уч юз ўттиз биринчи йили шаъбон ойининг аввалида (10 апрел 943) подшоҳлик тахтига ўтирди ва Абу Зар унга вазир бўлди. У Бухоро козиси эди. Унинг замонида фикх илмини ундан кўра биладиганрок киши бўлмаган. «Мухтасари Кофий» унинг асаридир.

Амири саъид вафот этгач, (подшоҳликни талаб этувчилардан) ҳар бир киши бир жойда қарор топти. Амири хамид Бухородан чикиб Нишопурга кетди. Абу Али Исфҳокий3 Нишопур амири эди. Амири хамид (лашкар) юбориб уни кўлга олди; ўзига қарши кишиларни таркатиб юбориб вилоятларни тозалади; Нишопурни Иброхим Симжурга берди4. Абу Али Исфҳокий ўзича: «Мен унинг подшоҳлигини барқарор қилдим, у эса вилоятни бошка кишига берди», — деб ўйлади ва Абу Исҳоқ Иброхим ибн Ахмад ибн Исмоил ас-Сомонийга: :«Бухорога бориб подшоҳликни ол! Мен сен билан бўлсам амир сенга қарши тура олмайди», — деди. Абу Исҳоқ лашкар тортиб Амири хамидга қаршилиқ ошқор қилди. Амири хамид Нишопурдан. қайтаётганида Абу Исҳоқ унга хужум қилди.

Улар ўртасида жанг бўлди ва Амири хамид энгилиб Бухорога келди. Унинг кетидан амакиси Абу Исхок ҳам Бухорога келди ва уч юз ўттиз бешинчи йил жумод ал-охир ойида (январ 947) бутун Бухоро ахолиси унга байъат қилдилар. Бухоронинг ҳамма минбарларида Абу Исхок номига хутба ўқидилар. Бир оз вақт ўтгандан кейин Абу Исхок ўз лашкари унинг ўзига қарши ёмон ниятда эканини, уни ўлдиришга қасд қилганини ва Амири хамидга садокат билдирганини билиб қолди ва Бухородан қайтиб Чаганиёнга кетди. Амири хамид сипохсолорликни Мансур Каротегинга берди ва уни Марвга юборди. Мансур Каротегин Али ибн Мухаммад ал-Казвинийни ушлаб асир қилиб Бухорога юборди ва у (Марвдаги) кўзголонни бостирди. Амири хамид ўз подшоҳлиги даврида подшоҳликни талаб этувчи ҳар қил кишилар билан кўп урушлар қилишига тўғри келди, Уч юз қирк биринчи йилга (23 май 952—17 май 953) келибгина ҳамма вилоятлар Амири хамидга тўла бўйсунди.

Амири хамид уч юз қирк учинчи йил раби ал-охир ойида (август 954) вафот этди. У ўн икки йил подшоҳлик қилди.

Ахмад ибн Мухаммад ибн Насрининг айтишича, Мухаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий бу китобни Амири хамид подшоҳлиги даврининг бошида уч юз ўттиз иккинчи йили (4 сентябр 943-23 август 944) унинг номига атаб ёзган ва Амири хамид даврида юз берган воқеаларни ўз китобида тўла келтирмаган. Амири хамиддан кейинги сомонийлар (сулоласи) амирларининг ахволларидан бизга маълум бўлгани, оллоҳ таоло муваффақият берса, мана шу (қуйидагича) дир.

XXXIV АМИРИ РАШИД АБУ-Л-ФАВОРИС АБДУЛМАЛИК ИБН НУХ ИБН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОХЛИГИ

Амири хамид дунёдан ўтгач, Амири рашидга байъат этдилар. У ўн ёшида подшоҳликка ўтирди. Амири хамиднинг вафот этганлиги хабари вилоятларга етгач, ҳар қим бир вилоятга эга бўлишни тама қилди (Амири рашид) Ашъас ибн Мухаммад ибн Мухаммадни Хуросонга юборган эди, унга Хирот ва Исфaxonда кўп жанглар қилишга тўғри келди ва у вилоятларни бўйсундирди. У хали шу иш билан машғул бўлиб, жанг қилаётган эдики, Амири рашид отдан йиқилди ва шу кечасиёқ вафот этди. У кеча чоршанба кечаси бўлиб, уч юз эллагинчи йил шаввол ойидан саккиз кун ўтган (20 ноябрь 961) эди. Унинг подшоҳлик муддати етти йил бўлди. Уни дафн қилганларидан кейин лашкар исён қилиб кўзголон кўтарди ва ҳар қим подшоҳликни тама қилиб, галаёнлар юз берди.

XXXV МАЛИКИ МУЗАФФАР АБУ СОЛИХ МАНСУР ИБН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОХЛИГИ

Амири садид подшоҳлик тахтига ўтиргач, лашкар унга байъат қилди: кўп карама-қаршиликлардан кейин иттифоклик вужудга келди. Унга байъат қилинган кун жума куни, уч юз эллагинчи йил шаввол ойида (ноябрь-декабрь 961) эди. (Шу вақтда) сипохсолор Алптегин Нишопурда эди, Амири рашиднинг вафоти хабарини эшитгач, у Амири садидни қўлга олишга қасд қилди. Амири садид унга (қарши) одам юборди.

Алптегин Жайхун дарёсига етиб келиб, ундан ўтишни мўлжаллаган эди, аммо (унга карши) кўп лашкар келганлиги туфайли ўта олмади. У ўз вилояти Нишопурга кайтмоқчи бўлди. (Аммо) Амири садид Нишопурга, Мухаммад ибн Абдураззоқка: «Уни Нишопурга киришга кўйманглар!»—деб хат ёзди. Алптегин бундан хабардор бўлгач, Нишопурга бора олмаслигини билиб, Жайхун суви ҳамда Омуйдан ўтиб, Балхга борди ва Балхни олиб каршилиқ зоҳир қилди.

Амири садид Ашъас ибн Мухаммадни юборди, у Алптегинга карши кўп уруш қилиб охир уни Балхдан чиқарди. Алптегини Газнага кетди. Ашъас ибн Мухаммад ҳам унинг кетидан Газнага борди, у ерда ҳам уруш қилдилар. Алптегин иккинчи марта Ашъасдан енгилиб қайтиб Балхга қараб кочди. Кўп қарама-каршилиқ ва урушлардан кейин Амири садид унга яна омонлик берди ва у хизматга келди. Шу вақтларда Амири садид вилоятларга кўп лашкар юбориб мамлакатни (душманлардан) тозаллади; вилоятда (тахт учун) низо қилувчи киши қолмади. Амири садид дайлабийлар вилоятини олиб сулх тузди: дайлабийлар хар йили Амири садидга бир юз эллик минг нишопур дирами тўлайдиган бўлдилар. Амири садид уч юз олтиш бешинчи йили ўн олтинчи муҳаррамда (25 сентябрь 975) яқшанба куни дунёдан ўтди. У ўн беш йилу беш ой подшоҳлик қилди. Яна худо билимдонрок.

XXXVI АМИРИ РАШИД АБУ-Л-КОСИМ НУХ ИБН МАНСУР ИБН НУХ ИБН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОХЛИГИ

Амири садид яқшанба куни дунёдан ўтгач, душанба куни ўгли тахтга ўтирди ва унга байъат қилдилар. Абу Абдуллох Мухаммад ибн Ахмад ал-Жайхоний унга вазир бўлди. (Лекин) бир неча кун вазирлик қилгач, қариллиги сабабли вазирликдан истеъфо берди. Ундан кейин икки-уч кун ўтгач, охири, амир Мухаммад ибн Абдуллох ибн Азиз вазир бўлди ва давлат иши раванг топди. Лашкар сипохсолори бўлиб турган Абу-л-Аббос Тош бўшатилиб, Абу-л-Хасан Мухаммад ибн Иброҳим сипохсолор бўлди. Абу-л-Аббос Тош қаршилиқ билдириб Нишопурни олди. Абу-л-Хасан, унинг ўгли Абу Али ва Абу-л-Хасан ал-Фойик ал-Хоссалар Нишопурга бориб, уч юз етмиш еттинчи йили (3 май 987—20 апрель 988) уни мағлуб қилдилар. Абу-л-Аббос Нишопурдан қочиб Гургонга борди. Али ибн Хасан унга ёр бўлиб, Гургонга қиритди.

Сипохсолор Абу-л-Хасан Мухаммад ибн Иброҳим зу-л-қаъда ойининг охирида уч юз етмиш саккизинчи йили (11 март 989) дунёдан ўтди ва унинг ўгли (Абу Али) сипохсолор бўлди. Кейин Амири рашид уни ёмон қўриб қолиб бекор қилди ва Абу-л-Хасан ал-Фойик ал-Хосса сипохсолор бўлди ҳамда Харийга бориб у билан жанг қилди, аммо ундан (енгилиб) қочди ва хижратнинг уч юз етмиш саккизинчи йили зу-л-ҳижжа ойида (март-апрель 989) Марвга борди.

Ундан кейин Абу-л-Хорис Мансур ибн Нух бир йилу туккиз ой волий бўлди, бектузийлар уни Сарахсда банд қилдилар. Шу билан подшоҳлик сомонийлар сулоласи қўлидан чиқиб кетди. Яна оллох билимдонрокдир.